

আত্ম-পৰিচয় ।

শ্ৰীহলিৰাম মহন্ত ঠাকুৰ দ্বাৰাই

লিখিত ও প্ৰকাশিত ।

বৰনগৰ আসাম ।

প্ৰথম তাদ্ধৰণ ।

সাম্য-প্ৰেস,

৬নং কলেজ-স্কোৱাৰ, কলিকতা ;

শ্ৰীউপেন্দ্ৰনাথ দাসৰ দ্বাৰা ছপা হ'ল ।

৪৭৮ শঙ্কৰাবাদী, ১৩৩৩ সন ।

বেচ ১৯০ ছয় অনা ।

পাতনি।

ঈশ্বৰ, ঈশ্বৰৰ সৃষ্টি অৰ্থাৎ জীৱৰ জন্ম-মৃত্যু, জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ
লগত দেহৰ সম্বন্ধ, পাপ-পুণ্যৰ অহুষ্ঠান, স্বৰ্গ-নৰক, বিশ্বব্রহ্মাণ্ড আৰু
তাৰ জীৱ সকলৰ বিশেষ বিৱৰণ ইত্যাদি বিষয় জনা আৰু
জানিবলৈ চেষ্টা কৰাই মানুহৰ প্ৰধান কৰ্ত্তব্য কাম। এই সকল
আধ্যাত্মিক কথা গুৰু আৰু শাস্ত্ৰৰ পৰা পোৱা যায় বুলি (মহৎ লোকৰ
মুখত) এটা প্ৰবাদ আছে। যদিও আমাৰ অজ্ঞানতা দোষতেই হওক
বা দুৰ্ভাগ্যৰ কাৰণেই হওক, সেই কথাৰ উপলব্ধি কৰিব পৰা নাই,
তথাপি আজি অনেক দিনৰ পৰা এই বিষয়ে আলোচনাত থাকি
শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰাদিৰ পৰা যি কিছু অভিজ্ঞতা লাভ কৰিব পৰা গৈছে,
তাক জ্ঞানী আৰু ভক্তবৃন্দৰ আগত উপহাৰ দিয়াৰ অভিপ্ৰায়ে এই সৰু
পুথি খনি লেখি প্ৰকাশ কৰা হ'ল। এই বিষয়ে কিমান কৃতকাৰ্য্য
হব পাৰিলোঁ, সি পাঠক মহোদয় সকলৰ বিচাৰ্য্য। সি যিয়েই হওক,
সম্প্ৰতি সুধি-ভক্ত পাঠক সকলে এই সৰু পুথি খনি পঢ়ি অলপ সুখানু-
বোধ কৰিলেই মোৰ শ্ৰম আৰু অৰ্থ ব্যয় সকলো সফল হব। প্ৰকাশ
থাকিল যে, যদি ই আমাৰ সমাজত অলপ আদৰণীয় হয়, তেন্তে
ভৱিষ্যতে সৰু মঙ্গলৰ কাৰণ ভগৱন্তে সময় ও মতি দিলে এই বিষয়ে
বহুলাই লেখিবলৈ আশা থাকিল।

অৱশেষত সন্নাহ লৈ কওঁ যে, ইয়াক গুৱাহাটী লতাশিল M. E.
স্কুলৰ হেড্‌ মাষ্টাৰ পঞ্চতীৰ্থ আৰু মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰ দেৱ আদি পুথি
লিখোতা শ্ৰীমান হৰমোহন দাস B. A. বপাটিয়ে অলপ দৃষ্টি কৰি চাই
হাত ফুৰাই দিছে। ইতি—

২০ ভাদ, ৪৭৮ শঙ্কৰাকা,

১৩৩৩ সন।

শ্ৰীহলিৰাম মহন্ত ঠাকুৰ।

চকা ৰাউসী সত্ৰ।

সূচীপত্ৰ ।

—:—

বিষয়	পৃষ্ঠা
দেহ-তত্ত্ব	১
জীবাশ্ম ও স্থলদেহ	৬
প্রকৃতি আৰু পুৰুষ	১২
ব্রহ্মা, বিষ্ণু ও মহেশ্বৰ	১৬
প্রলয় কালে জীৱ ধ্বংস হয় নে নহয়	২০
জীৱৰ বিশেষ বিৱৰণ	২৪
প্রলয়ান্তে জগৎ আৰু জীৱৰ পুনঃ প্রকাশ	২৭
পুনৰ্জন্ম	৩১
স্বৰ্গ নৰক আৰু জন্মান্তৰ গ্ৰহণ	৩৬
উদ্ভিদৰ আত্মা আছে নে নাই	৩৮
পশু-পক্ষীৰ আত্মা আছে নে নাই	৪০
নিদ্ৰা-তত্ত্ব	৪৪
মৃত্যু	৪৮

আত্ম-পৰিচয় ।

প্রথম অধ্যায় ।

প্রথম পৰিচ্ছেদ ।

—:—

দেহ-তত্ত্ব ।

শাস্ত্রমতে ;—নিৰ্মল, পূৰ্ণ, সচ্চিদানন্দ, অসঙ্গ, নিবহঙ্কাৰ, শুদ্ধ, সত্য আৰু অজ পৰমাত্মা বা ব্ৰহ্ম অবিচ্ছিন্ন সংযোগে জগতৰ কৰ্ত্তৃত্ব (স্বামীত্ব)

ভাগী হই থাকে। তাৰ সত্ত্ব, ৰজ আৰু তমো ত্ৰিগুণ, মায়া আৰু পঞ্চভূত ও ইন্দ্ৰিয় সকল।

গুণময়ী অনিৰ্ৰচনীয়া পৰিণামিনী মহাবিচ্ছিন্ন শক্তি আছে। সত্ত্বগুণ শুক্লবৰ্ণ—ই সুখ আৰু জ্ঞানৰ কাৰণ; ৰজোগুণ দুখাম্পদ ই ৰক্তবৰ্ণ আৰু চঞ্চল স্বভাৱ; তমোগুণ ক্ৰমবৰ্ণ ই জড় ও স্থাতি বৰ্জিত। পৰমব্ৰহ্ম স্বতঃ উদাসীন হলেও তেওঁৰ ত্ৰিগুণাত্মিকা মায়া শক্তি সংযোগৰ কাৰণে জগতত অনেক প্ৰকাৰ জীৱকণে পৰিণত হয়।

মায়াৰ পৰা ওপজা চৈতন্যৰ পৰাই আকাশাদি পঞ্চভূতৰ জন্ম হয় আৰু এই পঞ্চভূতৰ পৰাই ব্ৰহ্মাণ্ড ও জীৱদেহ উৎপন্ন হয়। পিতৃ-মাতৃৰ ভুক্ত অন্নৰ পৰাই এই ষটকোষ বিশিষ্ট শৰীৰৰ উৎপত্তি হয়। তাৰ ভিতৰত স্নায়ু, অস্থি ও মজ্জা এই কেইটি পিতৃৰ পৰা; ত্বক, মাংস ও বক্ত মাকৰ পৰা উৎপন্ন হয়। এই শৰীৰ সম্বন্ধে মাতৃজ, পিতৃজ, বসজ, সত্ত্বসম্বৃত আৰু আত্মজ এই ছয়বিধ ভাব আছে *। তাৰ ভিতৰত তেজ, মেদ (হাড়ৰ ভিতৰত থকা মগজ) মজ্জা (সাৰযুক্ত মগজ) প্লীহা, যকৃৎ, গুহ, বৃকু, নাভি এই কেইবিধ মূঢ় (কমল) পদাৰ্থ-বাশি মাতৃজ ভাব আৰু শাশ্ব (ডাঢ়ি, গোফ) লোম, কেশ, স্নায়ু, শিৰা, ধমনী (নাড়ী) নখ, দন্ত, শুক্ৰ এই কেইবিধ পিতৃজ ভাব। জন্মৰ সময়ত শৰীৰৰ স্থূলতা বৰ্ণ ক্ৰমে শৰীৰ বৃদ্ধি অবয়ব উদাৰ-ভাবাপন্ন, উৎসাহ, তৃপ্তি, বল এই কেইবিধ বসজ অৰ্থাৎ সপ্ত ধাতুৰ ধাতুজ ভাব; আকৌ ইচ্ছা, দ্বেষ, সুখ, দুঃখ, ধৰ্ম, অধৰ্ম, ভাবনা, প্ৰবৰ্ত্তনীয়, জ্ঞান, আয়ু ও ইন্দ্রিয় এই কেইবিধ আত্মজ, অৰ্থাৎ প্ৰাৰম্ভ কৰ্মৰ ভাব।

ইন্দ্রিয় দুবিধ,—জ্ঞানেন্দ্রিয় আৰু কৰ্মেন্দ্রিয়। তাৰ ভিতৰত আকৌ উভয়ৰে দুই প্ৰকাৰ আছে, যেনে—চক্ষু, কৰ্ণ, নাসিকা, জিহ্বা, ত্বক এই পাঁচোটি মূল জ্ঞানেন্দ্রিয় আৰু ৰূপ, বস, শব্দ, স্পৰ্শ ও গন্ধ এই পাঁচোটি গ্ৰাহ বিষয় জ্ঞানেন্দ্রিয়। বাক্য, হাত, ভৰি, পাখু (মলদ্বাৰ) ও উপস্থ (লিঙ্গ) এই পাঁচোটি স্বাভাৱিক কৰ্মেন্দ্রিয় আৰু কথন, গ্ৰহণ, গমন, মলত্যাগ আকৌ মৰণ এই পাঁচোটি কৰ্মেন্দ্রিয়ৰ ক্ৰিয়া। মন জ্ঞানেন্দ্রিয় আৰু কৰ্মেন্দ্রিয় উভয়ৰ ভিতৰতে অৰ্থাৎ উভয়ৰে স্বৰূপ।

* পিতৃভ্যামশিতদন্নাৎ ষটকোষং জায়তে বপু।

আন প্ৰকাৰে মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ এই কেইটিক অন্তৰেन्द्रিয় (অন্তঃকৰণ) বোলে। সুখ-দুঃখ এই দুইটি মনৰ বিষয় আৰু স্মৃতি, ভয় ও সঙ্কল্প বিকল্পাদি মনৰ ক্ৰিয়া আকৌ নিশ্চয়াত্মিকা বৃত্তিক বুদ্ধি, অহং, মম (মায়া) এইবোৰ বৃত্তিক অহঙ্কাৰ আৰু অতীত বিষয়ৰ স্মৰণাত্মক বৃত্তিক চিত্ত বুলি জনা উচিত। অন্তঃকৰণ সত্ত্ব, ৰজ ও তমোগুণ ভেদে তিনি প্ৰকাৰ। গতিকে, পূৰ্বোক্ত সত্ত্বজ ভাবতও তিনি বিধ। তাৰ ভিতৰত আন্তিকা শুদ্ধ ভাবাপন্ন আৰু ঘাই ৰূপে ধৰ্ম বিষয়ে ইচ্ছা ইত্যাদি সাত্বিক অন্তঃকৰণৰ উদ্ভৱ হয়। কাম, ক্ৰোধ, লোভ আৰু মোহাদি ৰজোগুণৰ পৰা উৎপন্ন হয়; ইয়াৰ ৰজস-সত্ত্বজ ভাব। নিদ্ৰা, আলস্য, অনবধানতা আৰু বঞ্চনা প্ৰভৃতি তমোগুণৰ পৰা উৎপন্ন হয়; ইয়াত তামস সত্ত্বজ ভাব। এই দেহৰ উপাদান পঞ্চভূত। অতএব প্ৰত্যেক ভূতৰে গুণ দেহে গ্ৰহণ কৰি থাকে।* যথা—এই স্থূলদেহ আকাশৰ পৰা শব্দ; শ্ৰবনেन्द्रিয় (কৰ্ণ) বক্তত্ব (কথা কোৱাশক্তি) কৰ্মকুশলতা, লঘুত্ব, ধৈৰ্য্য আৰু বল এই সাত প্ৰকাৰ গুণ গ্ৰহণ কৰে।

বায়ুৰ পৰা স্পৰ্শ, ত্ৰিগিन्द्रিয়, উৎক্ষেপণ (উপৰদিকে ফেলন), অবক্ষেপণ (তলৰ পিনে ফেলন), আকৃষ্ণন (বঁকা বা কৌকৰা), গমন, প্ৰসাৰণ (বিস্তাৰকৰণ), কৰ্কশতা (কঠিন বা নিৰ্দ্দয়), আকৌ প্ৰাণ (নিশ্বাস বা হৃদয়স্থ বায়ু), অপান (মলদ্বাৰ), সমান (নাভিস্থিত বায়ু), উদান (আৰ্ণুস্থিত বায়ু), ধ্যান (যোগ বা সমাধি), নাগ (উদগাৰ বায়ু), কুৰ্ম (প্ৰশ্বাস), কুকল (অন্তঃকৰণতঃ থকা বায়ু), দেৱদত্ত (প্ৰাণবায়ু) আৰু ধনঞ্জয় (যি বায়ুৱে শৰীৰৰ পুষ্টি সাধন

* দেহোমাত্ৰায়ক স্তম্ভাদাদন্তে তদুপাণিমান।

কৰে) এই দশ প্ৰকাৰ বায়ু বিকাৰ (মনৰ অন্তৰ্ভাব) লঘুতা (পাতল বা তুচ্ছ) এই একৈশটি গুণ গ্ৰহণ কৰে। উক্ত দশবিধ বায়ুৰ ভিতৰত প্ৰাণবায়ুই মুখ্যতম। এই প্ৰাণবায়ুই কণ্ঠৰ পৰা নাভিলৈকে ব্যাপি আছে। আকৌ নাকৰ বন্ধ, নাভি আৰু হৃদয় পৰ্য্যন্ত বিচৰণ কৰি থাকে। এই প্ৰাণ বায়ুই শব্দ উচ্চাৰণ নিশ্বাস আৰু প্ৰশ্বাসৰ কাৰণ। অপান বায়ু গুহ মেটু (লিঙ্গ) কটি, জজ্বা (আঠুৰ তলভাগ উদৰ, কণ্ঠ, আকৌ জাহ্নুদেশত অবস্থিতি আছে। ইয়াৰ পৰা মল-মূত্ৰাদি পৰিত্যাগ কাৰ্য্য সম্পন্ন হৈ থাকে। ব্যান নামক বায়ুই চক্ষু, কৰ্ণ, গুল্ফ, জিহ্বা আৰু নাকত থাকে, ইয়াৰে প্ৰাণায়াম (বায়ু বোধ কৰি পিছে এৰি দিয়া আৰু ভিতৰলৈ নিয়া কাৰ্য্য) অৰ্থাৎ কুস্তক, বেচক আৰু পূৰ্বক ইত্যাদি কাৰ্য্য সম্পাদন হৈ থাকে। সমান বায়ুই শৰীৰত থকা অগ্নিৰ লগত মিলি সমস্ত দেহ ব্যাপি অবস্থিতি কৰে আৰু শৰীৰত থকা চৌদ্ধ হেজ্জাৰ নাড়ীৰ ভিতৰত বিচৰণ কৰে। এই বায়ুই খোৱা আৰু পিওৱা বস্তুৰ বসবোৰ সংগ্ৰহ কৰি দেহৰ পুষ্টি সাধন কৰে।

উদান বায়ু—হাত, ভৰি আৰু গাৰ সকলো সন্ধিস্থলতে অবস্থান কৰি, দেহৰ উন্নয়ন (অহুমান বা আন্ধাজ) আৰু উৎক্ৰমণাদি (নিৰ্গত বা বাহিৰ হৈ যোৱা) ক্ৰিয়া কৰে। পূৰ্বে কোৱা নাগাদি পঞ্চ উপবায়ু ত্বক, মাংস, তেজ, হাড়, মজ্জা আৰু স্নায়ু প্ৰভৃতি ধাতু আশ্ৰয় কৰি থাকে। এই পঞ্চ বায়ুৰ ভিতৰত নাগ বায়ুৰ উদগাৰ আৰু হিকা (হেক্টি) আদি কূৰ্মৰ নিমেঘ (স্পন্দন) উন্মেষ (চকু মেলা বা প্ৰকাশ হোৱা) আৰু কটাকাৰি কুকলৰ ক্ষুধা (বাহিৰৰ বায়ুই) ভোক পিয়াহ, দেৱদত্তই (প্ৰাণবায়ুই) এলাহ নিদ্ৰা আৰু জুস্তগাদি (হামি আদি) আকৌ ধনঞ্জয়ে শোক, হাঁহি আদি ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰি থাকে।

দেহৰ তেজেৰে চক্ষুৰেন্দ্ৰিয় কলা-বগা আদি ৰূপ, খোৱা বস্তুৰ পৰিপাক শক্তি, আমোদ-প্ৰমোদ ক্ৰোধ, তীক্ষ্ণতা (এলাহ ৰহিত) কৃশতা, (ক্ষীণ হোৱা) ওজঃ (তেজস্বী বা বলবান) ভূত বিশেষে কি কি গুণ গ্ৰহণ হয়। সন্তাপ, পৰাক্ৰম এইবোৰ গুণ প্ৰাপ্ত হৈ থাকে। জলৰ পৰা ধাৰণাশক্তি বসেন্দ্ৰিয়ৰ বড়বিধ ৰস (আক্টা, তিতা, লোনা, অম্ল, তেজ আৰু মিথা) শৈত (শীত) স্নেহ, দ্ৰৱ, ঘৰ্ম আৰু শৰীৰৰ মৃদুতা (ধীৰ বা শান্ত) গ্ৰহণ কৰে। পৃথিৱীৰ পৰা ঘ্ৰাণেন্দ্ৰিয়, গন্ধ, স্থিৰতা, ধৈৰ্য্য, গুৰুত্ব, ত্বক (চাল), বক্ত, মাংস, মেদ, অস্থি, মজ্জা আৰু শুক্ৰ ধাতু উৎপন্ন হয়। প্ৰাণীবোৰৰ ভূত অন্ন জঠৰাগ্নিৰ দ্বাৰা তিনি ভাগ হয়; তাৰ ভিতৰত স্থূল ভাগ বিষ্ঠা; মধ্যভাগ মাংস আৰু শেষভাগ মন (অন্তঃকৰণ) ৰূপে পৰিণত হয়; এই হেতুকে ক্ৰতিত মনক অন্নময় বুলি নিৰ্দেশ কৰিছে। * পানীৰ স্থূলভাগ মূত্ৰ, মাজৰ ভাগ তেজ আৰু শেষ ভাগ প্ৰাণত (হৃদয়ৰ বায়ুত) পৰিণত হয়। এই হেতুকেই প্ৰাণক জলময় বোলে। † তেজ অৰ্থাৎ ঘৃতাদিৰ স্থূলভাগ অস্থি, মধ্যভাগ মজ্জা আৰু শেষভাগ বাগিন্দ্ৰিয়ৰূপে পৰিণত হয়। ‡ আকৌ বক্তৰ পৰা মাংস, মাংসৰ পৰা মেদ; মেদৰ পৰা অস্থি, অস্থিৰ পৰা মজ্জা; শেষত অতিশয় সংশোধিতক্ৰমে মাংসৰ পৰা নাড়ী আৰু

* অন্নং পুংসাশিতং ত্ৰেধা জায়তে জঠৰাগ্নিনা।
মলং স্থবিষ্ঠো ভাগঃ স্তান্‌মধ্যমো মাংসতাং ব্ৰজেৎ।
মনঃ কনিষ্ঠো ভাগঃ স্তান্ত্ৰাদন্নময়ং মনঃ ॥

† অশাং স্থবিষ্ঠো মূত্ৰং স্তান্‌সব্যমো কধিৰং ভবেৎ।
কনিষ্ঠভাগ প্ৰাণঃ স্তান্ত্ৰাং প্ৰাণোজলায়কঃ ॥

‡ তেজসোহস্থি স্থবিষ্ঠঃ স্তান্‌মজ্জা মধ্যসমুদ্ভবঃ।
কনিষ্ঠা বায়ুতা তস্মান্তেজোহ বনান্নকং জগৎ ॥

মজ্জাৰ পৰা শুক্লৰ উৎপত্তি হৈ থাকে। শৰীৰত থকা বায়ু, পিত্ত আৰু কফ এই তিনিটিও দাতুৰূপে অভিহিত হয়।

দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদ।

জীৱাত্মা ও স্থলদেহ।

পঞ্চ কৰ্মেন্দ্ৰিয়, পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ, চিত্ত আৰু জীৱাত্মা কি প্ৰকাশ আৰু স্থলদেহ ও প্ৰাণাদি পঞ্চ বায়ু মিল হৈ লিঙ্গ শৰীৰ গুণাদিৰ সত্তা কি? আৰু নামে অভিহিত হয়। এই লিঙ্গ শৰীৰাভিমানে অবিচ্ছোপহিত চৈতন্যই ব্যৱহাৰিক জীৱ ক্ষেত্ৰজ্ঞ বা পুৰুষ নাম ধাৰণ কৰি থাকে।

এই দেহ তিনি অংশে বিভক্ত; প্ৰথম ভৌতিক (পঞ্চভূত সম্বন্ধীয়) আৱৰণকেই স্থলদেহ বা শৰীৰ বুলি কয়। দ্বিতীয় সূক্ষ্ম অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয় শক্তিপূৰ্ণ মনোময় (চিত্তস্বৰূপ) অৱস্থা। তৃতীয় দেহৰ নাম। তাত কেৱল বুদ্ধি আদি চৈতন্য আৰু কৰ্তব্যশক্তিৰ সহিত জীৱাত্মা বাস কৰে। এই জীৱ বিশ্বব্যাপী পৰমাত্মাৰ অংশ বিশেষ। তাৰ ভোগ, ক্ষয় কিম্বা লয় একো নাই। তাৰ সেই তেজ সূক্ষ্মদেহৰ ওপৰত আধিপত্য কৰে। সেই চিত্তস্বৰূপ কৰ্ত্তাৰ নাম ক্ষেত্ৰজ্ঞ আত্মা; এই সত্তাৰ (উৎপত্তিৰ) পৰা লিঙ্গদেহ আৰু স্থলদেহ চালিত হয়। ইয়াত বাহিৰে যি সকল শক্তি সমন্তৰে স্থলদেহ বক্ষিত আৰু চালিত হয়, সেই শক্তিক স্থলৰ আত্মা আৰু ভূতাত্মা বুলি কয়। সাংখ্যমতে এইয়ে প্ৰকৃতি। এতিয়া দেখিব লাগিয়া

চেতন অৰ্থাৎ জীৱ। এওঁ সাক্ষীস্বৰূপ সদ্ভূত থকা বস্তু। দেহ প্ৰকাশৰ লগতে সিয়ো প্ৰকাশ হয়। দেহ ক্ষয় হলে অৰ্থাৎ সূক্ষ্ম বা স্থলদেহ ক্ষয় হলেও তাৰ ক্ষয় নাই। তেতিয়া তেওঁ স্বাধীন শক্তিৰ লগত বৰ্ত্তমান থাকে। ক্ষেত্ৰজ্ঞ আত্মা অৰ্থাৎ চিত্তস্বৰূপ ভাগৰ সি চৈতন্য শক্তি। ইন্দ্ৰিয় সকল এই ক্ষেত্ৰজ্ঞ তেজে অচেতন হৈ শৰীৰৰ ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ দ্বাৰা বাহ্য বিষয়ে গ্ৰহণ কৰি, সেই ক্ষেত্ৰজ্ঞকে ভোগ কৰায়। ক্ষেত্ৰজ্ঞই গুণানুসাবে দেহৰ গঠন অনুযায়ী সকলো কাম নিৰ্বাহ কৰি থাকে। এই স্থল আৰু সূক্ষ্মৰ অধিকাৰী ক্ষেত্ৰজ্ঞ উপদানৰূপী মহত্ত্বৰ ওঁকাৰৰূপী জীৱ পৰমাত্মাৰ আশ্ৰয়ে প্ৰত্যেক প্ৰাণীৰ দেহত চেতন কৰ্ত্তা ভাবে থাকে। মন ইন্দ্ৰিয় শক্তি আৰু ভূত শক্তিয়েই ক্ষেত্ৰজ্ঞক ভোগদায় কৰে। মন যদি কুভাবে উন্নত হয়, তেন্তে সি ক্ষেত্ৰজ্ঞ বা শৰীৰ কু-ভোগ কৰে, মনে যদি পুণ্য কাৰ্য্য কৰে তেন্তে তেওঁ পুণ্য সঞ্চয় কৰিবলৈ পাবে। যেনেকৈ ঢাকনিৰে সূৰ্য্যৰ উজ্জল জ্যোতিক হ্ৰাস কৰি অন্ধকাৰ কৰিব পাৰি, সেইৰূপে কুভাবে চালিত কৰিলে ক্ষেত্ৰজ্ঞও অজ্ঞানা-বৰণে আবৃত্ত হই, পৰমাত্মাৰ লগৰ পৰা নিলগ হই পৰে। আকৌ যেতিয়া মন পৱিত্ৰ কৰা হয়, তেতিয়া ঢাকনি ওচৈ। আৰু তেতিয়া পৰমাত্মাৰ তেজ ক্ষেত্ৰজ্ঞৰ তেজৰ লগত মিলি যায়। তেতিয়া দুইবোৰ ভাব এক হলে যি সদ্কাম অনুষ্ঠান কৰা হয় সেইয়ে পুণ্য; আকৌ সেই বাবে যে নিকাম কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰা যায়, সেইনে মুক্তিৰ উপায়। পিছে আকৌ পৰমাত্মাৰ পৰা যি ভোগাবৰণে কুভাবে আবৃত্ত কৰা হয়, সেইয়ে পাপ অজ্ঞান বা অধৰ্ম্ম। যেতিয়া পাপাচৰণ কৰা যায়, তেতিয়া পৰমাত্মাৰ ভাবৰ পৰা ঢাকনি পৰে। এ অৱস্থাত যি যাতনা ভোগ কৰা হয়, তাকেই পাপ বা নৰক যাতনা বোলে। যেনেকৈ বায়ু, পিত্ত ও কফাদি সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰ বৈলক্ষণ্য হলে,

দেহৰ ধাতুগত যাতনা হয়; সেইকপে মানুহৰ স্বাভাৱিক সত্ত্বগুণৰ বিপক্ষে অৰ্থাৎ পৰমাত্মা ভাবৰ প্ৰতিকূলে যি কোনো অনুষ্ঠান কৰা যায়, তেতিয়া নিদ্র দেহৰ ভয়ানক দুঃখ উপস্থিত হয়। এই দুঃখ ই কাল পৰকাল উভয় কালে অৰ্থাৎ স্থলদেহৰ স্থিতিকাল অতীতে বিনাশ হলে সেই যাতনা ভোগ হয়, তাৰ কোনো প্ৰকাৰে খণ্ডন নাই।

যদি কোনোৱে আগে পাপ কাৰ্য্য কৰে, পিছে জ্ঞানলাভপূৰ্বক সংপথে যাবলৈ চেষ্টা কৰি, সংকাৰ্য্যৰ অনুষ্ঠান কৰে, তেনেহলে তাৰ পাপৰ পৰা হোৱা যাতনা নহব। কাৰণ ঈশ্বৰ চিন্তা * ব্ৰহ্মচৰ্য্য সম যাতনাৰ খণ্ডন (অন্তঃকৰণৰ স্থিৰতা) দম, ত্যাগ, সত্য, শৌচ, যম আছে নে নাই? (পৰমাত্মাত চিত্ত সংযোগ বা নিত্যকৰ্ম্ম সমাপ্তি) আৰু নিয়মাদিৰ অনুষ্ঠানেৰে জীৱৰ দেহ, বাক্য আৰু বুদ্ধিৰ পৰা হোৱা পাপ ক্ৰমে নাশ হয়।

শাস্ত্ৰত উল্লেখ আছে, পূৰ্ব জন্মার্জিত অভ্যাসৰ দ্বাৰাই জীৱে পাপৰ অনুষ্ঠান কৰি থাকে। শাস্ত্ৰানুসাৰে দশ প্ৰকাৰ কুভাবৰ বলে মনৰ, দেহৰ আৰু বাক্যৰ যি ব্যভিচাৰ ও অধাচাৰ উপস্থিত হয়, তাকেই পাপ বা অধৰ্ম্ম বোলে। সেই পূৰ্ব জন্মার্জিত কুসংস্কাৰৰ অভ্যাস-বশতঃ পাপ হব পাৰে নে কি? দশ প্ৰকাৰ কুভাবৰ মাজত মনে তিনিটি কাৰ্য্য কৰে। (১) পৰদ্রব্য হৰণেচ্ছা; (২) পৰৰ অনিষ্ট

চিন্তা; (৩) পৰলোক নাই; বিষয়ৰ ভোগেই সাৰবস্তু; ঈশ্বৰত অবিশ্বাস আৰু দেহাভিমান। বাক্য দ্বাৰাই চাৰিবিধ পাপৰ অনুষ্ঠান হয়;—(১) পৰৰ মনত যাতে দুঃখ লাগে, এনে ভাবে অপ্ৰিয় বাক্য প্ৰয়োগ; (২) মিচা কথা কোৱা; (৩) পিছত পৰদোষ কীৰ্ত্তন; (৪) বিনা কাৰণে

* একে নামে যত পাপ সংহাৰিতে পাৰে।

ততোক পাতকী পাপ কৰিব নোৱাৰে ॥ নাম ঘোষা।

পৰনিন্দা বা কুৎসা কৰা; দৈহিক (কাৰ্য্যিক বা দেহৰ) পাপ তিনি প্ৰকাৰে সাধন হয়;—(১) বঞ্চনা বা বলেৰে পৰৰ হৰণ; (২) অবৈধ (অকাৰণে) প্ৰাণী হিংসা; (৩) পৰদাৰাদি গমন। এই দশবিধ মৌলিক (বংশজ বা প্ৰধান স্বৰূপ) কুভাবৰ পৰাই অগণ্য কুৰ্ম্ম জীৱৰ হৃদয়ত বিচৰণ কৰে।

ঈশ্বৰৰ বিষয় জ্ঞান জন্মিলে, সূৰ্য্যো যেনেকৈ কুছাটিকাক (কুৰলীক) নিজ তেজেৰে নিবাৰণ কৰে, সেইকপে ঈশ্বৰৰ কৃপাত পাপ ধ্বংস হৈ যায়। এই কথাৰ প্ৰমাণ বহুদূৰলৈ লগৈ বত্থাকৰ, পূৰ্বজন্মত কৰা পাপ ধ্বংস হব অজামিল, জোগাই-মাধাই পাপীবোৰলৈ চালেই পাৰেনে নোৱাৰে। হয়। সেই পাপী সকলে প্ৰথমে অনেক প্ৰকাৰ পাপ কৰি, শেষত ভগৱানৰ কৃপাত পুণ্যৰ অতি উচ্চ স্থান পাইছিল গৈ। জীৱক উদ্ধাৰ কৰাৰ বাবে ভগৱানৰ সদায় চেষ্টা; তেওঁ সদায় আমালোকক উন্নতিৰ বাটে, উদ্ধাৰৰ বাটে, সুখৰ বাটে নিবলৈ টানিয়েই আছে; কিন্তু আমি এনেকৈ মায়াতে মুগ্ধ হৈছো যে, সদায় অনিত্য বিষয় বসত ডুবগৈ আছো। লোহাক চুম্বকে আকৰ্ষণ কৰে, কিন্তু তাৰ মাজত এখন ইটা পেলাই দিলে, যেনেকৈ চুম্বকে আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰে, সেইকপে আমিও যদি ভগৱানৰ আকৰ্ষণৰ মাজত মায়াৰূপ বান্ধ দি থওঁ; তেন্তে কৰুণাময়ৰ আকৰ্ষণৰ ফল নধৰে।

তেওঁ মহৎ আদি পৰমাণু পৰ্য্যন্ত যি কিছু অজিছে সকলোৰে শক্তি ভগৱান সৰ্বশক্তিমান তেওঁ জীৱক অক্ষুণ্ণকৈ ৰাখে, কেতিয়াও ব্যভিচাৰ টানিলে জীৱৰ কি সাধা যে নকৰে। সেই হেতুকেই গীতাত তেওঁৰ পিনে নেযাব? কৈছে;—

নমে পাৰ্থাস্তি কৰ্ত্তব্যং ত্ৰিষু লোকেষু কিঞ্চন।

নান বাপ্তমবাপ্তব্যং বৰ্ত্ত এব চ কৰ্ম্মণি ॥

‘ যদি হুহং ন বৰ্ত্তেয়ং জাতু কৰ্ম্মণ্য তদ্বিতঃ ।

মম বৰ্ত্তানুবৰ্ত্তন্তে মনয্যাঃ পাৰ্থ সৰ্ব্বশঃ ॥

উৎসী দেয়ুৰিমে লোকান কুৰ্যাং কৰ্ম্মচেদহম্ ।

শঙ্কয়ন্ত চ কৰ্ত্তা শ্ৰামপহন্তামিমাঃ প্রজায় ॥

(গীতা ৩য় অঃ)

অৰ্থাৎ হে পাৰ্থ ! ত্ৰিলোকৰ মাজত মোৰ একোৰে অভাৱ নাই । স্তব্ধতা মোৰ কোনো প্ৰকাৰ কৰ্ত্তব্যও নাই, তথাপি মই কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰোঁ । হে পাৰ্থ ! যদি মই কৰ্ম্ম নকৰোঁ, তেনেহলে সকলো লোকে মোৰ বাট লব । এতেকে মই যদি কৰ্ম্ম নকৰোঁ, তেন্তে এই সমস্ত লোক উৎসন্ন হৈ যাব আৰু মইয়ে প্ৰজাসমূহৰ বৰ্ণশঙ্কৰ ও মলিনতাৰ হেতু হম ।

এতেকে সদায় মনত ৰাখিবা যে তেওঁ জগতৰ সকলো পদাৰ্থৰেই সৃষ্টা হলেও সৃষ্ট পদাৰ্থৰ নিজ নিজ শক্তিৰ দ্বাৰাইহে কাৰ্য্য কৰিবলৈ দিয়ে, কেতিয়াও ঈশ্বৰৰ শক্তিয়ে পাপ-পুণ্য আদি কাৰ্য্য নহয় । তেওঁ জীৱক মাতি থাকে যোৱা নোযোৱা জীৱৰ কৰ্ত্তব্য ও ইচ্ছা । এসময়ত যুধিষ্ঠিৰে শ্ৰীকৃষ্ণক সোধিছিল, প্ৰভো ! তুমি জীৱৰ ওপৰত অত্যন্ত কৰুণা-পৰায়ণ, তেনেহলে কিয় জীৱক কুপথৰ পৰা সুপথে মাতি নিনিয়া ? জীৱই যে নিজ কৃত কুৰ্ম্মৰ বশতঃ অনন্ত নৰক যন্ত্ৰণা ভোগ কৰিও ভুলি যায়, তুমি হৃদয়ত থাকি জীৱক অনুগ্ৰহ কৰি ডাকি লোৱা উচিত । তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই অলপ হাঁহিলে মাথোন । সেই কথাৰ কোনো উত্তৰ নিদি যুধিষ্ঠিৰক দ্বৈপায়ণ হৃদৰ গুৰিত এখন হাবিৰ ভিতৰলৈ মাতি নিলে ; তাত গৈ তেওঁলোকে দেখা পালে যে এজোপা গছত এখন মোৰ বাছ হৈছে আৰু তাৰ পৰা মোঁ টোপা টোপে পৰিব ধৰিছে ;—এজন লোকে সেই মোঁ বাহৰ তলত ঠিয় দি, মুখ মেলি এক টোপাৰ পিছে

আনটোপা মোঁ খাব ধৰিছে । কিন্তু তাৰ অলপ দূৰতে এটা ভয়ানক সাপে তাৰ ডান্দৰ মুখখন মেলি তাক গিলিবলৈ আহিব ধৰিছে । তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই বজাক কলে, মহাৰাজ চোৱাচোন, সোৱা মোৰ টোপা খোৱাতে মত্ত হৈ থকা লোকটিক সোৱা সাপে খাবলৈ আহিব ধৰিছে, শীঘ্ৰে তাক ডাকি আতৰোৱা । কোমল হৃদয় যুধিষ্ঠিৰে তেতিয়া অতি উচ্চৈঃস্বৰে ডাক দি কলে, হেৰা মানুহ জন, তুমি মোৰ টোপা খাবলৈ মত্তহৈ ওপৰৰ পিনে মুখ মেলি আছা, কাল সৰ্প যে নিকটত ; সিপিনে চোৱা, শীঘ্ৰে পলোৱা ! আৰু সময় নাই, এতিয়াই তোমাক গিলি পেলাব । মোঁ খোৱাৰ বাবে মত্ত হোৱা লোকটোৱে সেই কথাত ক্ৰক্ষেপ নকৰিলে । তেতিয়া যুধিষ্ঠিৰে আকৌ আঁতুৰ (ব্যস্ত) ভাবে ডাক দি কলে । হেৰা মানুহ জন ! তুমি কি কৰা ? সাপে যে তোমাক গিলিলে । তেতিয়া সি পূৰ্ব্ণ ভাবে থাকিয়েই কলে, মহাশয় শুনিছোঁ ! অলপ অপেক্ষা কৰা, আৰু এটোপা মাত্ৰ খাই যাওঁ । কিন্তু আৰু খাবলৈ নেপালে, ভীষণ অজাগৰে তাৰ মুখ মেলি, সেই হতভাগ্যক গিলি পেলালে । যুধিষ্ঠিৰে এই ঘটনাত অতিশয় ছঃখিত ও শোকাব্বিত হ’ল । তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণ মৃদু হাঁহিৰে বিমৰ্ষিত হৈ থকা যুধিষ্ঠিৰক কলে, মহাৰাজ ! ইয়াত বিস্ময়ৰ কাৰণ একো নাই । এইকপেই লোভৰ বশবৰ্ত্তী হৈ মৰজগতৰ জীৱ মাত্ৰেই ব্যাকুল । সকলোৰে পিছত কালক্ৰপ সৰ্পে মুখ মেলি ঠিয়দি আছে । মই মোৰ বিবেক বাহীৰ মোহন স্বৰেৰে সদায় সিহঁতক মাতিব ধৰিছোঁ, তাক কান সাৰ নিদি, মোৰ লোভত পৰি, কালসৰ্পৰ উদৰস্থ হৈছে আৰু হব ধৰিছে ।

স্বীকাৰ কৰিব লগিয়া যে, জীৱৰ নিজ নিজ পুৰুষত্বৰ উৎসাহ আছে । কিন্তু প্ৰশ্ন হব পাৰে যে, কোনো ঠাইত পুৰুষত্ব পাওঁ আৰু কোনো ঠাইত কেৱল অদৃষ্টৰহে অধিকাৰ দেখোঁ । এই কথাৰ

মীমাংসাত দেখা যায়, অদৃষ্ট আৰু পুৰুষত্ব দুটিয়ে লগালগি ভাবে আছে। দুইবোৰ ভিতৰত বৰ সখিত্ব সম্বন্ধ। ভাবা পুৰুষত্ব বলে

মানুহে মাটিত ধান উৎপাদন কৰিব পাৰে।

অৰ্থাৎ হাল বাই মাটি চাহ কৰিলে, বিধান

পেলালে আৰু যথাসময় মতে বিধা দি ক্ৰমে বন-

জঙ্গল নীৰাই দিলে কিন্তু ধান নহল! কিয়নো,

অদৃষ্ট বশে যথাসময়ত বৰষুণ আদি নপৰাই ধান

হব নোৱাৰিলে। আকৌ তাৰ বিপৰীতে চোৱা

চাহ কৰি থৈ ধান নুবুলে ভাল বৰষুণাদি হলেও একো ফল নহয়।

সমুদ্ৰৰ উপকূলত ক্ষুদ্ৰ ওখি (বনজাত) কৰি শাক মানুহে যতনৰ বলত

অতি সুখাত্মত পৰিণত কৰি লৈছে। এতেকে, যত্ন আৰু অদৃষ্ট দুয়ো

*মিলিলেহে কাম কৰি ফল লাভ কৰিব পাৰি। দুয়ো এক হলেহে

চিত্তশুদ্ধি হয় আৰু চিত্তশুদ্ধি হলেহে বিষয়ত বিৰক্তি জন্মে, তেতিয়া

তেওঁৰ কৃপা হয়।

তৃতীয় পৰিচ্ছেদ।

—:~:—

প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ।

অনাদি, অনন্ত, পৰমানন্দ, অব্যক্ত, পৰমব্ৰহ্মৰ জগত সৃষ্টিৰ ইচ্ছা হলে, সেই ইচ্ছাৰ পৰাই পুৰুষ ও প্ৰকৃতি সৃষ্টি হয়। তেওঁক স্বগুণযুক্ত ব্যক্ত পুৰুষ বুলি আমি ভাবিব নোৱাৰোঁ আৰু নহয়ো। কিয়নো, তেৱেঁই মূল আৰু সৰ্ববিবাজিত, জ্ঞানস্বৰূপ আত্মা। তেওঁৰ কি শক্তি

কি ভাব, তাক আমালোকে ক্ষুদ্ৰাদপি ক্ষুদ্ৰ হৈ কি বুজিম? সকলোৰে মনত বখা উচিত যে, আমি যাৰ বিষয় আলোচনা কৰিছোঁ, সেই জনশ্ৰুতিত “অবাস্থানসগোচৰ” অৰ্থাৎ বাক্য আৰু মনৰ অগোচৰ বুলি

অভিহিত হৈছে। যাৰ মায়াই ত্ৰিজগৎ মুগ্ধ, সেই

নিবজ্ঞন পুৰুষক আমি নাম আৰু ৰূপে পৰিণত

কৰি, বাক্য আৰু মনৰ ভিতৰক আনিবলৈ চেষ্টা

কৰিছোঁ। যি হব নোৱাৰে তাৰেই আকাজক্ষা

কৰিছোঁ। তথাপি ঋষি আৰু গুৰু সকলে শিষ্য

সকলক বোধ দিয়াৰ কাৰণে, তেওঁক যিকপে বৰ্ণনা কৰি গৈছে, আমা-

লোকেও তাকেই হে কৈছোঁ। যি কোনো বিষয়ে বুজাবলৈ বা বুজিবলৈ

লাগিলে তাক বাক্যত বা বিষয়ত আনিব লাগে, নহলে ব্যক্ত কৰিব

নোৱাৰি। মনত কৰা যে, ভৈৰব ৰাগৰ ৰূপ আৰু ধ্যান বৰ্ণনা আছে।

সেই ৰাগৰ কিৰূপ আছে, কেৱল তাক বুজাবৰ কাৰণে শিষ্যক তাৰ

ভাব অনুভৱ কৰিবলৈহে সেইৰূপ কৰা হৈছে।

সেই “অবাস্থানসগোচৰ” পৰম ব্ৰহ্মৰ পৰা পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ সৃষ্টি

হয়। প্ৰকৃতিৰ পৰা মহত্ত্ব, মহত্ত্বৰ পৰা অহঙ্কাৰত্ব, অহঙ্কাৰত্বৰ

পৰা পঞ্চতন্মাত্ৰ আৰু একাদশ ইন্দ্ৰিয়, পঞ্চতন্মাত্ৰৰ

ঈশ্বৰৰ সৃষ্টি আৰু
প্ৰলয়ৰ কাৰ্য্য।

পৰা পৃথিব্যাদি পঞ্চ মহাভূতৰ জন্ম হয়। প্ৰলয়

কালত তাৰ বিপৰীত, প্ৰথম পঞ্চমহাভূতত আৰু

একাদশ ইন্দ্ৰিয় পঞ্চতন্মাত্ৰত লীন হয়, পিছে পঞ্চতন্মাত্ৰ অহঙ্কাৰত্বত

অহঙ্কাৰত্ব মহত্ত্বত আৰু মহত্ত্ব প্ৰকৃতিত বিলীন হয়।

প্ৰকৃতি কি—শ্বেতশ্বৰ উপনিষদে কৈছে;—

আজামেকাং লোহিত-শুক্ল-কৃষ্ণাং

বহ্নীঃ প্ৰজাঃ সৃজমানাং সৰূপাঃ।

অৰ্থাৎ প্ৰকৃতি অকলশৰীয়া, অজা (জন্মবহিত) বঙা-গুৰু-কৃষ্ণা (ত্ৰিগুণময়ী) সংসাৰৰ বাবতীয় বস্তু সৃষ্টিকৰ্ত্ৰী ।

প্ৰকৃতিং পুৰুষকৈব বিদ্যনাদি উভাবপি ।

বিকাৰাংশ্চ গুণাংশ্চৈব বিদ্ধি প্ৰকৃতি সন্তবান ॥

গীতা ১৩।২০

প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ উভয়েকেই অনাদি বুলি জানিব লাগে । সকলো বিকাৰ আৰু গুণ প্ৰকৃতিৰ পৰাই উদ্ভৱ হৈছে । এই প্ৰকৃতি সমস্ত ভূতৰে সাৰ, সূক্ষ্ম পৰিণাম বা মাতৃস্বৰূপ । পাশ্চাত্য পণ্ডিত সকলেও কয়, এই প্ৰকৃতিৰ উৎপত্তি আৰু বিনাশ নাই । কেৱল অৱস্থান্তৰ হয় মাথোন ।

অজা শব্দৰ অৰ্থ আত্মাশক্তি এওঁ পৰম ব্ৰহ্মৰ ইচ্ছাৰ পৰা উদ্ভৱ হয় ;—যেনেকুৱা ফুলৰ গন্ধ ফুলৰ পৰা নজন্মে, ফুলৰ প্ৰকৃতিৰ বশ্বই গন্ধ প্ৰকৃতি অজা কেনেকৈ থকা গুণ । কেৱল প্ৰাকৃতিৰ ৰূপান্তৰ হয় মাত্ৰ ; হব ? প্ৰকৃতি দেখোঁ সেইৰূপ প্ৰকৃতিৰ আদি অন্ত নাই । কাৰণ প্ৰকৃতি পৰম ব্ৰহ্মৰ ইচ্ছায় নিত্য সংবস্তু (ব্ৰহ্মবস্তু) সতৰ (ব্ৰহ্মৰ) উৎপত্তি ও উৎপন্ন হৈছে । নাই আৰু বিনাশো নাই । যেনে, নাসছূৎপত্তিতে ন সদ্ বিনশ্চতি (সাক্ষ্য) অসন্তৰ উৎপত্তি নাই । সতৰও বিনাশ নাই । গীতাতো ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই ইয়াকেই কৈছে ;—যথা

“নাসতে বিদ্যতে ভাবো নাভাবো বিদ্যতে সতঃ ।” অসন্তৰ ভাব (উৎপত্তি) নহয় ; আৰু সতৰো অভাৱ (ধ্বংস) নহয় ।

জড় জগতৰ যি অপৰিচ্ছিন্ন (অসীম) মূল উপাদান তাকেই প্ৰকৃতি বা প্ৰধান নামত অভিহিত কৰা যায় । প্ৰকৃতিৰ আৰু এটি নাম অব্যক্ত । তাৰ কাৰণ এই যে, সৃষ্টিৰ পূৰ্বে জগত অব্যক্ত অৱস্থাত থাকে । অব্যক্তৰ ব্যক্তাৱস্থাৰ নাম সৃষ্টি । গীতাত ভগৱানে কৈছে ;—

“অব্যক্তাদ্ ব্যক্তয়ঃ সৰ্ব্বাঃ প্ৰভবন্ত্যহবাগমে ।

বাত্ৰোগমে প্ৰলীয়ন্তে তান্ত্ৰাব্যক্ত সংজ্ঞকে ॥” গীতা ।

অৰ্থাৎ প্ৰলয়ৰ অৱসানে অব্যক্তৰ পৰা ব্যক্ত জগতৰ আবিৰ্ভাব হয় । আকৌ সৃষ্টিৰ অৱসানে ব্যক্ত জগত অব্যক্ত প্ৰভৃতিতে তিৰোভাব হয় । অতএব এই বুজা গ’ল যে, সমুদায় মহাভূতৰ যি এটি সূক্ষ্মাংশ অৰ্থাৎ যি মূল পদাৰ্থৰ পৰা মহাদাদি অল্প পৰ্য্যন্ত যি সমস্ত পদাৰ্থ সৃষ্টি হৈছে, সেয়েই প্ৰকৃতি । আৰু এটি কথা এই যে, প্ৰকৃতিত চৈতন্য অস্থিত (লগ বা মিল) নহলে প্ৰকৃতিৰ কোনো প্ৰকাৰ কাৰ্য্য নহয় । অতএব প্ৰকৃতি জড় কিন্তু পুৰুষ চৈতন্য ; পৰিণামী (বিকাৰযুক্ত) পুৰুষ নিৰ্ৰিক-কাৰ (বিকাৰবহিত) ; প্ৰকৃতি গুণময়ী, পুৰুষ নিগুণ (গুণাতীত) ; প্ৰকৃতি দৃশ্য, পুৰুষ দৰ্শক ; প্ৰকৃতি ভোগ্য, পুৰুষ ভোক্তা, পুৰুষ প্ৰকৃতিৰে আবৃত এই চৈতন্য ক্ৰিয়াশীল হয়, পিছে আকৌ চৈতন্যে অস্থিত (একলগ) হৈ প্ৰকৃতি প্ৰকাশ হয় ।

পুৰুষস্ত দৰ্শন্যং কৈবল্যং তথা প্ৰধানম্ ।

পদ্মং বৎ উভয়োৰপি সংযোগস্তৎকৃতঃ স্বৰ্গঃ ॥

প্ৰকৃতি অচেতন অন্ধ সদৃশ ; পুৰুষ অকৰ্তা পদ্ম (খোড়া) সদৃশ উভয়ে সংযুক্ত হৈ এজনে আন জনৰ অভাৱ পূৰণ কৰে । সেই দেখি সাক্ষ্যই কৈছে যে, যেনেকৈ অন্ধই নেদেখে আৰু পদ্মই চলিব নোৱাৰে ; উভয়ে সংযোগ হলে তাহাঁতৰ কাম চলাব পাৰে ; অৰ্থাৎ অন্ধৰ কান্ধত পদ্ম উঠিলে পদ্ম পথ দেখুৱাই দিয়ে, তেতিয়া ছয়োজনে এজনৰ অভাৱ আন জনে পূৰণ কৰে । তেওঁলোক দুয়ো জনৰ সংযোগৰ ফলত সৃষ্টি কাৰ্য্য সাধন হয় । গীতায়ো এই কথাৰে অনুমোদন কৰিছে ;—

পুৰুষ প্ৰকৃতিস্থো হিভুক্তো প্ৰকৃতি জান গুণান ॥১৩।২২

পুৰুষে প্ৰকৃতিত অৱস্থিতি হৈ প্ৰকৃতিসম্বৃত গুণ ভোগ কৰে ।

এতিয়া বুজা গ'ল যে, পৰম ব্ৰহ্মৰ ইচ্ছাৰ পৰা পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতি উদ্ভৱ হৈ তেওঁলোক দুইৰে সংযোগে জগতৰ মানুহ ভিন্ন আন সমস্ত জড় পদাৰ্থৰ সৃষ্টি হৈছিল, কিন্তু সেই কাৰ্য্যত জীৱ সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰিলে; তেতিয়া জীৱ সৃষ্টিৰ উপায় স্বৰূপে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু মহেশ্বৰ এই তিনি জনৰ উৎপত্তি হ'ল। মূল প্ৰকৃতিৰ সত্তা, ৰজ ও তম এই তিনি গুণৰ বিকাশেই এই তিনি জনৰ উদ্ভৱ হৈছে।

চতুৰ্থ পৰিচ্ছেদ।

—:—

ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু ও মহেশ্বৰ।

সৌৰজগত—এই ঠাইত আমালোকৰ এই সৌৰ জগতৰ কথাহে কোৱা হৈছে ও হ'ব। কিয়নো, আমালোকৰ জ্ঞান অতি স্থূল, কাজেই স্থূল জগতৰ আলোচনাই আমাৰ দাবীৰ অতীত। ইয়াৰ ওপৰত সূক্ষ্মতকৈও সূক্ষ্মৰ আলোচনা অসম্ভৱ। কিন্তু অনেকে এই স্থূল জগতত থাকিও যোগাদিৰ দ্বাৰাই সূক্ষ্মালোচনাও আলোচনাৰ অধিকাৰী হয় ও হৈছিল। এই হেতুকেই ভাবগ্ৰাহী যোগী সকলে তৰ অৱগত হয়।

মূল প্ৰকৃতি আৰু চৈতন্য পুৰুষৰ উদ্ভৱ হলে পিছে তাহাঁতৰ পৰা পদাৰ্থৰ সৃষ্টি হ'ল। আকৌ সূক্ষ্মাদপি সূক্ষ্মৰ পৰা ক্ৰমে স্থূল হৈ সপ্তলোকৰ বিকাশ (প্ৰকাশ) হ'ল। আমালোকৰ এই সৌৰ জগতৰ পৰা গণনা কৰিব লাগিলে, ক্ৰমে এই সপ্তলোকক এই দৰে গণনা কৰিব

লাগে। বথা;—ভূঃ, ভুবঃ স্বঃ, মহঃ, জনঃ, তপঃ ও সত্য। এই সপ্তলোকক ব্যাহতি (ক্ৰম) বোলে। ভূঃ—আমালোকৰ এই পৃথিৱীকেই ভূ-লোক বোলে। ইয়াত আমালোকৰ নিচিনা কাম কামনায় ভুক্ত থকা স্থলদেহীবোৰ বাস কৰে। ভুবঃ—আমালোকৰ এই পৃথিৱীৰ ওপৰত ভুব-লোক আছে। এই ঠাইত প্ৰেতলোক; আমাৰ এই পৃথিৱীত থকা জীৱসকল স্থলদেহ পৰিত্যাগ কৰি সূক্ষ্মদেহে এই লোকে স্বকৃত কৰ্মফল অৰ্থাৎ পাপ ভোগ কৰে। ইয়াৰ ওপৰত স্ব-লোক—অৰ্থাৎ স্বৰ্গলোক, এই ঠাইত পুণ্য কৰ্মৰ ফলভোগ। এই তিনি জগতৰ লগতে আমালোকৰ নিকট সম্বন্ধ, এই তিনিও ঠাইকে আমালোকে দেখা স্বৰ্ঘ্যই অকলে প্ৰকাশ কৰে। তাৰ উপৰে ক্ৰমে মহলোক, জনলোক, তপলোক আৰু সত্যলোক। সত্যলোকে সচ্চিদানন্দময় পৰব্ৰহ্মে জীৱ নিজ কৰ্মসূত্ৰ ছিন্ন কৰিলে, ভগৱানত লীন হয়। কৰ্মবন্ধন থাকিলে স্বৰ্গলোকৰ উপৰে জীৱ যাবলৈ সক্ষম নহয়। অদৃষ্ট শূন্য অৰ্থাৎ কৰ্মবন্ধন মুক্ত হলে স্বৰ্গলোকৰ ওপৰে যাবলৈ পাবে আৰু যাৰ যিমান শক্তি সি যিমান ওপৰলৈ যায়। স্বৰ্গলোকৰ ওপৰলৈ গলে, জীৱই আকৌ কিৰি আহিব নালাগে; কিন্তু স্বৰ্গ পৰ্য্যন্ত ভ্ৰমণ কৰি জীৱই স্বকৃত কৰ্মফল ভোগক্ৰমে সংস্কাৰ গ্ৰহণ কৰি, পৃথিৱীক পুনৰাগমন কৰি থাকে।

য়োৰোপ প্ৰভৃতি পাশ্চাত্য দেশৰ অধ্যাত্ম-বিজ্ঞানবিং পণ্ডিত-বিলাকেও এতিয়া দৃঢ়তাৰ সহিতে উক্ত লিখিত সপ্তলোক স্বীকাৰ কৰি লৈ আমাৰ নিচিনাই জীৱৰ ভ্ৰমণ মানি লৈছে। অন্তৰ্দেশৰ কথা।

তেওঁলোকে এই সপ্তলোকক বথাক্ৰমে ফিজিক্যাল প্লেন (Physical plane) আষ্ট্ৰাল প্লেন (Astral plane) মানসিক প্লেন (Manasice plane) বুদ্ধিক প্লেন (Budhice plane)

নিৰ্ৰাক্ষিক প্লেন (Paranirvanic plane) মহাপৰানিক প্লেন (Paranirvanic plane) নামে আখ্যায়িত কৰিছে ।

পণ্ডিত সকলে নাই বুলিয়েই স্থিৰ কৰিছে । ঈশ্বৰৰ ওপৰত অন্তৰ কৰিব পৰা শক্তি নথকা হেতুকে, জনলোক পৰ্য্যন্তই স্থিৰ হইছে ।

ভাবি চালে আমাৰ নিচিনা সাধাৰণ জীৱৰ কাৰণে এই নাত লোকত জনলোক পৰ্য্যন্তই যথেষ্ট । নিৰ্ৰাক্ষৰ বাহিৰে আকৌ বাহিৰে আকৌ লোক আছেনে নাই, উৰ্দ্ধ আশা কৰা বিৰহনা মাথোন ।

কিন্তু নিৰ্ৰাক্ষ মানো নুমাই যোৱা কিম্বা লোপ পোৱা নহয় আৰু পৰমাত্মাৰ লগত জীৱাত্মাৰ মিল হোৱা বুলিও ভাবিব নোলাগে । *

ক্ৰমে অতি উচ্চ পৰ্য্যন্তৰ পৰা তৃণ (ঘাঁহ) আন কি অণু পৰ্য্যন্ত সৃষ্টি হ'ল । সকলোৱে সেই প্ৰকৃতিৰ বিকাশ আৰু তাৰ মাজত চৈতন্য আবৃত্ত হ'ল ; কিন্তু জীৱ সৃষ্টি নহল । তেতিয়া জীৱ-সৃষ্টিৰ বিস্তাৰিত বিবৰণ ।

সত্ত্বগুণে ব্ৰহ্মা এওঁ সৃজন কাৰ্য্য, ৰজগুণে বিষ্ণু এওঁ পালন কাৰ্য্য, তমোগুণে শিৱে ধ্বংস কাৰ্য্য কৰিবলৈ প্ৰবৃত্ত হ'ল । তেতিয়া তেওঁলোকৰ প্ৰভাৱে আমালোকৰ এই মৌৰ জগতত সূক্ষ্ম জীৱ স্থলে পৰিণত আৰু অবিজ্ঞা আদিৰে আক্ৰান্ত হৈ বাসনাৰে পৰিলমণ কৰ্ম্ম কৰিব ধৰিলে ।

উল্লিখিত ব্ৰহ্মাদি, নিত্য নিৰঞ্জন পৰব্ৰহ্মৰ পৰা সৃজন হলেও চৰাচৰ, জগত সমুদায়ী তেওঁৰেই (পৰব্ৰহ্মৰেই) বিভূতি । ব্ৰহ্মাদিৰ কোনো কৰ্ত্তৃত্ব নাই । ভাগৱতে ব্ৰহ্মা পৰব্ৰহ্মক বিস্তৰ কৰিছে সেয়ে ইয়াৰ প্ৰমাণ । ব্ৰহ্মা ভক্তিপূৰ্ব্বক পৰব্ৰহ্মৰ উদ্দেশে স্তব কৰিছিল বেনে ;—

* সেই বিষয়ে পিছত আলোচনা কৰিবলৈ আশা থাকিল ।

হে বিভো ! চৈতন্যই আপোনাৰ স্বৰূপ । তন্নিবন্ধন আপুনি সদায় ভেদ-ভ্ৰমশূন্য । আপোনাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আন কোনো নাই । আপুনি বিশ্বৰ উৎপত্তি, স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰণ । হে ঈশ্বৰ ! আপোনাক নমস্কাৰ ।

ব্ৰহ্মণ ! আপুনি ভুবন ৰূপ ব্ৰহ্ম । প্ৰকৃতি আপোনাতেই অধিষ্ঠিত আছে, আপুনি এই বিশ্বৰ উৎপত্তি, স্থিতি আৰু ধ্বংসৰ কাৰণে সেই প্ৰকৃতিক, মহি (ব্ৰহ্মা), বিষ্ণু আৰু শিৱ ৰূপ তিনি ভাগে বিভক্ত কৰি, তিনি স্বৰূপ (বৃক্ষৰ আগভাগ) বিস্তাৰ কৰতঃ এই গছক বন্ধিত কৰিছা । মৰীচি প্ৰভৃতি মুনি সকল আৰু মনু সকলে এই গছৰ অসংখ্য ডাল পাত । হে বিভো ! মহি সেই বিশ্বকপী আপোনাক নমস্কাৰ কৰোঁ । * ইত্যাদি ।

পঞ্চম পৰিচ্ছেদ ।

— :: —

প্ৰলয়কালে জীৱ ধ্বংস হয় নে নহয় ।

এক পক্ষৰ পৰা এনে প্ৰশ্ন হ'ব পাৰে যে, যদি প্ৰলয়ত জীৱ ধ্বংস হয়, তেন্তে পাপ-পুণ্যৰ একো আৱশ্যক নাই। কিয়নো, যেনেকৈ নদীৰ পানীত যি বুদ্ধ (পানীৰ ডিমা) উঠি সি অলপ পৰ থাকি, ইদিক সিদিক কৰি, পিছে আপোনা আপুনি ভাদ্ৰি পানীৰ লগত মিলি যায়। আমিও তেনেকৈ সেই সচ্চিদানন্দ পুৰুষৰ পৰা উদ্ধৃত হৈছো—এতিয়া যি কাম কৰোঁ, যিমান সুখ-দুঃখ পাওঁ, প্ৰলয়ৰ সময় জীৱত গুচি ব্ৰহ্মত লয় লাগিম গৈ। এই কথাৰ উত্তৰত প্ৰথমে প্ৰলয় কাক বোলে, তাকে স্থিৰ কৰিব লগা হ'ল। এই কথাৰ মীমাংসা আমাৰ ভাগৱত শাস্ত্ৰই কৰিছে ;—

যিহক অংশ কৰিব আৰু যি সদায় অসংঘত, তাৰ নাম পৰমাণু ।
এনেকুৱা দুই পৰমাণুই এক অণু ; আৰু তিনি অণুই এটি বেণু । এই

কাল নিৰ্ণয় আৰু বেণুক সময়ে সময়ে চকুৰে দেখা যায়। কেতিয়াবা
মৰ্ত্যাদি নপ্তলোকৰ সূৰ্য্যৰ কিৰণ ঘৰৰ খিৰিকিৰে সোমালে তেতিয়া বেণু-
বিশেষ বিবৰণ। বোৰ তাৰ মাজেৰে আকাশলৈ উঠি যাব ধৰা দেখি-

বলৈ পোৱা যায়। এই তিনি বেণু মিলিলে যি পৰিমাণ হয়, তাক
ত্ৰুটি (পাঁচটি ক্ষণ পৰিমাণ কাল) বোলে। এশ ত্ৰুটিত এক বেধ।
তেনেকুৱা তিনি বেধে এক লব ; তিনি লবে নিমেষ আৰু তিনি
নিমেষে এক ক্ষণ হয়। তেনে পাঁচ ক্ষণে এক কাষ্ঠা ; আকৌ পঞ্চাশ
কাষ্ঠায় এক নাড়িকা। দুই নাড়িকায় এক মুহূৰ্ত্ত। দিন-ৰাতি হ্ৰাস-
বৃদ্ধি অনুসাৰে ছয় কিম্বা দশ নাড়িকায় এপৰ (বাম) হয়। প্ৰহৰ মানুহ

প্ৰলয়কালে জীৱ ধ্বংস হয় নে নহয় ।

২১

শকলৰ ৰাতি বা দিনৰ এক চতুৰ্থাংশ। চাৰি প্ৰহৰে মানুহ সকলৰ
দিন বা ৰাতি হয়। পোন্ধৰ দিনে এক পক্ষ। দুই পক্ষে এক মাহ।
এই এমাহে পিতৃসকলৰ এদিন (অৰ্থাৎ মানুহৰ এমাহে পিতৃসকল এক
অহোৰাত্ৰ) তেনেকুৱা দুই মাহে এক ঋতু আৰু ছয় মাহে এক অয়ন।
অয়ন দুটি দক্ষিণ আৰু উত্তৰ। দুই অয়নে দেৱতাসকলৰ এদিন আৰু
এৰাতি হয়। বাৰ মাহে এবছৰ। এনেকুৱা এশ বছৰ মানুহসকলৰ
পৰমায়ু নিৰ্দিষ্ট হৈছে।

বছৰ পাঁচ প্ৰকাৰ—সংবৎসৰ, (১) পৰিবছৰ, (২) উদাবছৰ, (৩) অণু
বছৰ, আৰু (৪) বহুবছৰ (৫) নিজ নিজ পৰিণাম অনুসাৰে পিতৃ, দেৱতা
আৰু মানুহৰ প্ৰত্যেকৰে পৰমায়ু এশ বছৰ (৬)।

সত্য, ত্ৰেতা, দ্বাপৰ আৰু কলি নামে চাৰিটি যুগ। প্ৰত্যেককে
সন্ধ্যা আৰু সন্ধ্যাংশ লৈ এই যুগ চাৰিটিৰ পৰিমাণ দেৱতাসকলৰ ১২
বছৰ। তাৰ ভিতৰত সত্য যুগৰ পৰিমাণ চাৰি হেজাৰ ; ত্ৰেতাৰ তিনি
হেজাৰ ; দ্বাপৰৰ দুই হেজাৰ আৰু কলিৰ এহেজাৰ (৭) যুগৰ আৰম্ভৰ
নাম সন্ধ্যা আৰু অন্তৰ নাম সন্ধ্যাংশ। এই এশ বছৰ পৰিমাণ। এই

(১) যি সময়ত সূৰ্য্য মেঘাদি দ্বাদশ ৰাশি অতিক্ৰম কৰে। (২) যিমান সময়
বৃহস্পতি দ্বাদশ ৰাশি ভোগ কৰে। (৩) ত্ৰিংশত সূৰ্য্যদয়ে যি মাহৰ পৰিমাণ হয়, তাৰ
বাৰ মাহ। (৪) যিমান সময় চন্দ্ৰ দ্বাদশ ৰাশি অতিক্ৰম কৰে। (৫) নক্ষত্ৰ দ্বাৰায়
পৰিমিত বাৰ মাহ।

(৬) প্ৰত্যেকৰে নিজৰ নিজৰ পৰিমাণ বছৰৰ এশ বছৰ আয়ু। যেনে, মানুহৰ
এবছৰে দেৱতাৰ এদিন আৰু এৰাতি হয়। তেনেকুৱা ডেৰ কুড়ি দিনে অৰ্থাৎ মানুহৰ
ত্ৰিশ বছৰে দেৱতাৰ এমাহ। সেই অনুযায়ী বাৰ মাহে এবছৰ। তেনে এশ বছৰ
তেওঁলোকৰ আয়ুৰ পৰিমাণ। তেনেকৈয়ে মানুহৰ এমাহে পিতৃলোকৰ এদিন, এৰাতি
আৰু ত্ৰিশ মাহে তেওঁলোকৰ এমাহ। তেনেকুৱা বাৰ মাহে এবছৰ আৰু তেনে এশ
বছৰ পিতৃলোকৰ আয়ু।

(৭) উল্লিখিত ৬ নম্বৰৰ টীকাতে এই বিষয় প্ৰকাশ পাইছে। পাঠকসকলে ভালকৈ
গমি চালেই বুজিব পাৰিব।

সন্ধ্যা আৰু সন্ধ্যাংশৰ মাজৰ যি কাল, যুগবেত্তা সকলে তাক যুগ বুলি কৈছে।

উক্ত বৰ্ণিত তিনি লোকৰ ওপৰত মহালোক প্ৰভৃতি ব্ৰহ্মলোক পৰ্য্যন্ত লোক সকলত চাৰি যুগৰ চলতি আছে। তাৰ এহেজাৰ বছৰে ব্ৰহ্মাৰ এদিন *। তেওঁৰ বাতিৰ পৰিমাণো সেইকপেই চাৰি হেজাৰ যুগ। সেই বাতিৰ সময়ে বিশ্বকৰ্ত্তা ব্ৰহ্মা টোপনি ভোগ কৰে। নিশাবসানে আকৌ লোক সৃষ্টিৰ কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰে। এই সৃষ্টিৰ সময়ে চতুৰ্দশ নতুন উত্থান আৰু পতন হয়। প্ৰতিজন মনুই অলপ বেচি একান্তৰ যুগ ভোগ কৰে। প্ৰতি মনুতৰে মনু আৰু তেওঁৰ বংশধৰ বজাবিলাকে ক্ৰমে উৎপন্ন হয়; কিন্তু মহৰ্ষি, দেৱতা ইন্দ্ৰ আৰু গন্ধৰ্ব্ব এই সকলোৱে একে সময়ে উদ্ভৱ হয়।

এই যে সৃষ্টিৰ কথা কোৱা হ'ল, এয়ে ব্ৰহ্মাৰ প্ৰাত্যহিক (অহোৰাত্ৰ , সৃষ্টি (ত্ৰিলোক) ইহাৰ পৰাই উৎপন্ন হৈ থাকে।

ভগৱানে নিজে মনু প্ৰভৃতি ৰূপ গ্ৰহণ কৰি, বিশ্ব পালন কৰে। পিছে দিন শেষ হলে তমোলেশ (সংহৰণ গুণ) ধাৰণ কৰি নিজৰ বিক্ৰম প্ৰকাশ কৰে। তেতিয়া সকলো পদাৰ্থ কালবশে তেওঁৰ অভ্যন্তৰে (উদৰে) প্ৰৱেশ কৰে; কাজে তেওঁ তুষীম্ভাৰ (মৌনাৱলম্বন) ধাৰণ কৰি থাকে। সেই সময় সকলো পদাৰ্থ নোহোৱা হলে ভূবাদি তিনি লোক তিৰোহিত হয়।† পিছে ভগবচ্ছক্তি ৰূপ হব ৰূপী নাৰায়ণৰ মুখাগ্নি দ্বাৰায় তেতিয়া ত্ৰিলোক দগ্ধ হবলৈ ধৰে। তেতিয়া ভৃগু আদি মুনি সকল সেই উত্তাপে তাপিত হৈ মহালোক পৰিত্যাগ

* অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মপ চাৰি হেজাৰ যুগে ব্ৰহ্মাৰ একদিন।

† এই প্ৰলয়ে কেৱল মৰ্ত্যালোক, প্ৰেতলোক আৰু যুগলোক এই তিনি লোক নাথোন ধ্বংস হয়। আন চাৰি লোক থাকে।

কৰি জনলোকলৈ যায়। ইপিনে প্ৰলয়ৰ নিয়ম মত সমুদ্ৰবোৰ ৰাগ ভাব ধাৰণৰ সদৃশ অতিশয় ঢৌ উদ্ভৱ হৈ ত্ৰিভুবন প্ৰাৱিত অৰ্থাৎ তল খেদায়। সেই সময়ে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ সেই পানী-মাজত অনন্ত শয্যাতে শয়ন কৰি, যোগনিদ্ৰা অৱলম্বন কৰে; আৰু জনলোকত বাস কৰা ঋষি অকলে তেওঁক স্তুতি কৰিব ধৰে।*

এই ব্ৰহ্মাও যেতিয়া জলময় হৈছিল আৰু হব তেতিয়া একমাত্ৰ ভগৱানে নিজ স্বৰূপানন্দত আনন্দিত হৈ সৰ্প-শয্যাতে চকু মুদি টোপনিত আছিল আৰু থাকিব।† অৰ্থাৎ প্ৰলয়কালত ভগৱানে টোপনিত পৰে আৰু স্বাবৰ জন্মমাত্মক জীৱ সকল তেওঁৰ শৰীৰত লীন যায়।

জড়পদাৰ্থ মাত্ৰে বিশ্বামৰ আৰম্ভক। প্ৰলয়কালে ভগৱানৰ শৰীৰত জড়পদাৰ্থকে আদি কৰি ত্ৰৈলোক্যত যত জীৱবাশি আছে, সকলোবোৰে

ভগৱানে নিদ্ৰা।
বোৱাৰ কাৰণ।

বিলীন হয় গৈ। তেতিয়া ভগৱানো জড় পৰিণত হোৱাত টোপনিৰ আৰম্ভক হয়। তেওঁ টোপনি বোৱাতে ত্ৰৈলোকাৰ সকলো জড়পদাৰ্থই বিশ্বাম লভে। গতিকে, জীৱ সকল ভগৱানৰ শৰীৰত আশ্ৰয় লভি বিশ্বাম কৰে। অতএব প্ৰলয়কালে জীৱ ধ্বংস নহয়।

* শ্ৰীমদ্ভাগৱত তৃতীয় স্কন্ধ (একাদশ অঃ)

† শ্ৰীমদ্ভাগৱত (তৃতীয় আৰু ৮ম স্কন্ধ)

যষ্ঠ পৰিচ্ছেদ ।

—:—

জীৱৰ বিশেষ বিৱৰণ ।

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক কৈছিলে ;—

এতদ্ যোগীনি ভূতানি সৰ্বাণীতু্যপবায় ।

অহং কৃৎসন্ত জগতঃ প্রভবঃ প্রলয়স্তথা ॥

মত্ত পৰতবং নাত্ত্বং কিঞ্চিদন্তি ধনঞ্জয় ।

ময়ি সৰ্বমিদং প্রোতং সূত্রে মনিগণাইব ॥

অৰ্থাৎ স্বাৱৰ জন্মমাত্মক ভূত সমুদায় এই ক্ষেত্ৰ ও ক্ষেত্ৰজ স্বৰূপ
প্রকৃতিৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে, অতএৱ আমিৱেই এই সকলো বিশ্বৰ পৰম
কারণ আৰু মইৱেই ইয়াৰ প্রলয়
প্রলয়কালে জীৱ কোন ঠাইত কি ভাবে
থাকে, তাক বহনায় কোৱা যাওক ।

কৰ্তা । হে ধনঞ্জয় ! মোতকৈ আৰু

কোনো শ্ৰেষ্ঠ নাই, যেনেকৈ সূতাৰে

মনিবোৰ গাথা থাকে, তেনেকৈ মোতে এই বিশ্ব সংলগ্ন আছে ।

এই কথা আৰু পূৰ্বে কোৱা কথাৰে স্পষ্টই বুজা গৈছে যে, এই
জগত ভগৱানৰ শক্তি-সমষ্টি মাত্ৰ । যেনেকৈ এজন যোদ্ধা যুদ্ধ সময়ে
আপোনাৰ শক্তিৰ নানান কৌশল এক লগ কৰি বণ কৰে ; পিছে বণ
শেষে নিজ শক্তি নিজতে লুকাই ৰাখে, সেই নিচিনা ঈশ্বৰো জগত ৰূপে
প্রকাশমান, আপোন শক্তিসমূহক নিজৰ ইচ্ছায় অনেক ভাবে
ৰূপান্তৰিত কৰি ৰাখিছে । আকৌ তেওঁৰ ইচ্ছায় জীৱসমূহ তেওঁতেই
লীন হৈ থাকে । লীন কৰি ৰখা কেৱল লীলা—বিস্তাৰ কৰাৰ কাৰণ

বুলি জানিব লগিয়া । ঈশ্বৰে যি আধাৰত নিজ শক্তি ৰক্ষা কৰে,
সেই আধাৰৰ কাৰ্য্যক পুৰুষ বুলি কয় । আধাৰত বাহিৰে জগতৰ
কোনো বস্তুকে ৰাখিবলৈ পৰা নাযায় । যেনে, ফলক চালে, বীজক
আবৰ্ত্তনে আঙুৰি ৰাখে, সেইৰূপে জীৱ পক্ষে প্রাণবায়ুই আধাৰ স্বৰূপ ।
যেনেকৈ কলৰ বাকলী আৰু প্রাণীৰ প্রাণাদি বায়ু নষ্ট হলে নিজ নিজ
কামৰ শক্তি গুছে আৰু এই বাকলী যেনে ফলৰ লগত মিলি একেটা বস্তু
হৈ থাকে, সেইৰূপে ভগৱানে জগতৰ কামৰ বাবে যিমান শক্তি প্রকাশ
কৰিছে, যিমান ব্যৱস্থা কৰিছে, সকলোকে নিজৰ আধাৰৰ অধীনত
ৰাখিছে । নহলে সেই সকল কামে আকৌ প্রকাশ হব নোৱাৰিল
হোতেন । ঈশ্বৰৰ পক্ষে আধাৰকে কাল বুলি জনা উচিত । এই কালৰ
দ্বাৰায় মায়ায় যত শক্তি আছে, সকলোবিলাককে ধৰি থাকে আৰু
ঈশ্বৰৰ সত্তা (উৎপত্তি আদি কাৰ্য্য) এই আবৰণৰ অন্তৰ্গত থাকে ।
পিছে তেওঁৰ ইচ্ছাত নিৰ্দিষ্ট সময় অন্তে নিজ শক্তি প্রকাশ কৰি, প্রলয়
কাৰ্য্যে তৎপৰ হয় । কাল জগতৰে তত্ত্ব সংগ্ৰহকাৰী ঈশ্বৰৰ প্ৰভাৱ
দৰ্শক বস্তু । এই কালকেই ঠিক ৰাখি ভগৱানে শক্তি প্রকাশ পূৰ্বক
সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়ৰ কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰে । আৰু ত্ৰিগুণৰ আধাৰৰূপে
সেই ভগৱানেই সত্ত্বগুণে ব্ৰহ্মা, ৰজোগুণে বিষ্ণু আৰু তমোগুণে মহাদেৱ
ৰূপ ধাৰণ কৰে ।

সৃষ্টিৰ আদিতে গুণৰ সম্মিলন আৰু প্রলয়কালে গুণহীন হৈ একে
ৰূপে কাৰ্য্য চলায় থাকে বুলিয়েই মাজৰ কাল থিনিকে ঈশ্বৰৰ খেলাৰ
স্থান আৰু প্রলয়ৰ পৰা পুনঃ সৃষ্টিকাল থিনিক বিশ্রামৰ স্থান বুলি ধৰা
হৈছে ।

যেতিয়া একমাত্ৰ ব্ৰহ্মই আছিল, ব্ৰহ্মত বাহিৰে কাৰ্য্যাদিৰ আৰু
প্রলয়াদিৰ প্রকাশাদি নাছিল, সেই অৱস্থাকে অনাদি বা ব্ৰহ্মাৱস্থা বুলিব

পাৰি আৰু বোলে। কাৰ্য্যকাৰণ বাবে যেতিয়া তেওঁৰ পৰিবৰ্ত্তন
প্ৰকাশ হয় আৰু সেই পৰিবৰ্ত্তনৰ অৱস্থানুযায়ী সেই ব্ৰহ্মতেই আদি
আৰু অন্ত সিদ্ধ হয় অৰ্থাৎ এই আদি ও অন্ত (সৃষ্টি ও প্ৰলয়) এটি
প্ৰকাশ্য অৱস্থাৰ ওপৰত ঘটি থাকে; সেই অৱস্থাৰ অতীত অৰ্থাৎ এক-
মাত্ৰ কৰ্ত্তাৰ স্থিতি, তেতিয়া সেই কৰ্ত্তাকে অনাদি অনন্ত প্ৰভৃতি অতি
সূক্ষ্ম অনুমানৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰা হয়। সেই অৱস্থাত অনুভৱ ভিন্ন
জ্ঞান দ্বাৰা কিম্বা আন কোনো উপায়ে প্ৰকাশ হবৰ সম্ভৱ নাই। সেই
মূল অৱস্থাকেই ব্ৰহ্ম অৱস্থা বোলে। সেই অকৰ্ম্মী (জিবণি) অৱস্থাৰ
পৰাই জগৎকল্পী কাৰ্য্য প্ৰকাশ হৈছে আৰু প্ৰকাশান্তে পৰিবৰ্ত্তন অনুসাৰে
বি কাৰ্য্য ঘটে, তাক আদি আৰু অন্ত কিম্বা সৃষ্টি আৰু প্ৰলয় বোলা
যায়।

কোনো গছৰ গুটি বা কলৰ ভিতৰত বি বীজ থাকে, গছ সেই
বীজত যেনেকৈ সেইকপ গছ এজোপা থকা বুলি ভাবিব পাৰি,
তেনেকুৱা জগতৰ সূক্ষ্ম উপাদানকল্পী জলৰ মাজত জগতকল্পী গছৰ
কলকল্পী ঈশ্বৰ জগৎ প্ৰকাশক কালাদি শক্তি আৰু বীজ স্বৰূপ সমস্ত জীৱ
তাত থাকে। তাৰ পিছত সৃষ্টি প্ৰলয় দ্বাৰাই বিশ্বৰ বিস্তাৰাদি নানাবিধ
অৱস্থাৰ প্ৰকাশ হয়। এতেকে, প্ৰলয়কালে জীৱসমূহ সূক্ষ্মদেহৰূপে বীজ
ভগৱানৰ দেহত অৱস্থান কৰে।

—:—

দ্বিতীয় অধ্যায়।

—:—

প্ৰথম পৰিচ্ছেদ।

—:—

প্ৰলয়ান্তে জগৎ আৰু জীৱৰ পুনঃ প্ৰকাশ।

প্ৰলয়ৰ কাল উপস্থিত হলে ভগৱান আত্মশক্তি সহিতে চাৰি হেজাৰ
বছৰ সেই কাৰণ পানীত যোগ-নিদ্ৰাত পৰে। পিছে নিজ দেহৰ
পৰা উৎপন্ন হোৱা কাল নামে শক্তিৰ দ্বাৰা সাৰ
ভগৱানৰ নিদ্ৰা আৰু
বীজ সৃষ্টি।
পাই চৈতন্য স্বৰূপে কৰ্ম্মত প্ৰবৃত্ত হবলৈ ইচ্ছা
কৰিলে আৰু ঐশিক শক্তি দ্বাৰাই নিজ দেহে
বীজ স্বৰূপ জীৱসমূহক দেখিবলৈ পায়। যেনেকৈ কোনো এপিনে
বাবলৈ ইচ্ছা কৰিলে মনে কেৱল ভৰি চালনা কৰিবলৈ ধাউতি কৰে;
সেইকপ ঈশ্বৰেও সৃষ্টিত আন কাম নাই বুলিয়েই সৃষ্টি কৰিবলৈ ইচ্ছা
কৰা মাত্ৰেই নিজ দেহে জীৱসমূহ দেখিবলৈ পালে যেনে;—

“স পক্ষকোষঃ সহসোদ তিষ্ঠৎ

কালেন কৰ্ম্ম প্ৰতিবোধকেন।

স্বৰোচিষা তৎ চলিলং বিশালং

বিগোতয়ন্নৰ্ক ইবাত্ম বোনিঃ ॥”

শ্ৰীমদ্ভাগৱত, ৩য় স্কঃ, ৮ম অঃ, ১৪ শ্লোক।

সেই বজোঁগুণাপন্ন ব্রহ্ম কাল দ্বাৰায় আকৃষ্ট হৈ পদ্মকোষৰূপে উঠিলে সেই সময় সেই আত্মাৰোহিণী অগাধ জলৰ মাজত নিজৰ অঙ্গৰ তেজে স্বৰ্গৰ নিচিনা পোহৰ হোৱাত চতুৰ্দ্দিকে দৃষ্টিগোচৰ হ'ল। আৰু তেতিয়াই নিজৰ নাভিৰ পৰা, কালৰ দ্বাৰায় আকৃষ্ট হৈ, পদ্মকোষৰূপে প্ৰকাশ হ'ল (পদ্মকোষ অৰ্থাৎ যাৰ অন্তৰত সৃষ্টি সম্পৰ্কীয় সমস্ত সূক্ষ্মতত্ত্ব ব্যাপ্ত আছে, এনে অৱস্থাকে পদ্মকোষ বোলে) অৰ্থাৎ সৃষ্টিৰ যিমান বস্তু প্ৰলয়কালে লীন হৈছিল, সেই সমস্ত প্ৰকাশ হ'ব বুলিয়েই তাক তত্ত্বদাৰ বা পদ্মকোষ বোলা হয়।

কালৰ দ্বাৰায় উক্ত অৱস্থা প্ৰকাশ হয় দেখি তাৰ নাম আত্মাৰোহিণী স্বয়ম্ভু (আত্মাৰ পৰা জাত জোনে তেওঁৰেই আত্মাৰোহিণী) আত্মা এই ঠাইত বিষ্ণু সৰ্ব্বৰূপকণী স্বৰূপগাৱিত ব্ৰহ্মাৱস্থা।

স্বৰ্গ্যই বেনেকৈ নিজ প্ৰভাৱত সৰ্ব্বত্ৰে প্ৰকাশমান থাকি নিজৰ কাৰ্য্য ঠিক ৰাখে, সেইৰূপে আত্মাৰোহিণীও বিশাল অৰ্থাৎ বিস্তীৰ্ণ জলত নিজৰ তেজ আলোকিত কৰি, মধ্যস্থলত প্ৰকাশ হৈ বহিল; আৰু বিশ্ব-সৃষ্টি কৰিবলৈ আত্মাৰ প্ৰকাশ কৰিলে।

“তল্লোক পদ্মং সউ এব বিষ্ণু
প্ৰাবীৰিশং সৰ্ব্বগুণাব ভাগম্।
তস্মিন্ স্বয়ং বেদময়ো বিধাতা
স্বয়ম্ভুং বংস্ৰ বদন্তি মোহভূং ॥”

শ্ৰীমদ্ভাগৱত, ৩য় স্কঃ, ৮ম অঃ, ১৫ শ্লোক।

ব্ৰহ্মাওৰ সৰ্ব কাৰণৰ ভূক্তকণী সেই লোক পদ্মৰ মাজত সৰ্বৰূপ দেৱ বিষ্ণুৰূপে প্ৰৱেশ কৰিল আৰু প্ৰৱেশ কৰা মাত্ৰেই স্বয়ং দেৱময় বিধাতাকণী হ'ল। উক্ত শ্লোক দ্বাৰাই ভাগৱত কাৰে বুজালে যে স্বয়ং ভগৱান।

বিজ্ঞান প্ৰলয়কালত সৰ্বৰূপ ৰূপে আছিল, তেওঁৰে এতিয়া বিষ্ণুৰূপে বিধাতা হ'বৰ কাৰণে পদ্মকোষৰ মাজত প্ৰৱেশ কৰিলে। বিধাতা অৰ্থে সৃষ্টি সম্পৰ্কীয় সকলো বিধানৰ কৰ্ত্তা। আৰু তেওঁৰেই বিধি দানৰ কৰ্ত্তা হৈ পদ্মৰ মাজত সোমাল। তাৰ কাৰণ এই যে, এড়ি মুগা পোকে বেনেকৈ নিজৰ গাৰ ৰসে আবৰণ প্ৰস্তুত কৰি, তাৰ মাজত নিজৰ শৰীৰৰ পৰাই সন্তান স্থাপন কৰে আৰু পিছত সেই আবৰণৰ মুখ বিস্তাৰ কৰি, নিজে অল্প ৰূপ ধৰি বাহিৰ হয়; সেইৰূপে প্ৰলয়ান্তে তত্ত্ব আৰু অদৃষ্টাদি সং কৰি তাকে আবৰণ কৰতঃ আত্মৰূপে তাৰ ভিতৰত সোমাই নিজৰ অঙ্গৰ পৰা হোৱা আবৰণকণী এই জগত প্ৰকাশ কৰে মাত্ৰ। এই সৰ্ব কাৰণ মধ্যগত জনকে স্বয়ম্ভু অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মা বুলি কয়।

“তস্মাৎ স চাত্তোকহ কণিকায়া
মবস্থিতো লোকমপশ্চমানঃ।
পৰিক্রমন্ ব্যোমি বিবৃভনেত্ৰ-
শ্চত্বাৰি লেভেহুদিশঃ মুখানি ॥”

শ্ৰীমদ্ভাগৱত, ৩য় স্কঃ, ৮ম অঃ, ১৬ শ্লোক।

ভগৱান ব্ৰহ্মা পদুম কলিৰ ওপৰত বহি লোক (ভুলোকাদি) সকল চাই চাই শূন্যময় (স্বাৱৰ জন্ম বিহীন) ঠাইৰ চাৰিও পিনে দৃষ্টি কৰা মাত্ৰকেই প্ৰত্যেক দিক দেখিবলৈ সুবিধাৰ্থে ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টি কাৰ্য্যবস্তু। চাৰিখন মুখ লাভ কৰিল। আৰু চতুৰ্দ্দিকৰ সীমা নিৰ্দ্ধাৰণ অৰ্থাৎ সমুখ, পশ্চাৎ, দক্ষিণ ও বাম এই চাৰিটি সীমা নিৰ্দ্ধিষ্ট কৰা হ'ল।

অলপ পিছতে সেই চাৰিও পিনে বিধাতা স্বাৱৰ জন্মমাত্মক বিশ্ব ৰচনা কৰিলে। কিন্তু সমুদায় সৃষ্টি কৰিও জীৱ জগতৰ কাম চলাবলৈ সক্ষম নহল। তেতিয়া জগতত জীৱাদি কি উপায়ে সৃষ্টি হ'ব পাৰে,

সেই বিষয়ে ব্রহ্মাৰ প্ৰধান ভাবনাৰ কাৰণ হ'ল। তেওঁ সেই সময়ত আত্ম-বিশ্বাসিত হৈ পূৰ্বে যি সৃজন, পালন আৰু বিনাশৰ কাৰণবোৰ আছিল, সেইবোৰ মনত নপৰিল। এই বিশ্বাসিত হোৱা গুণটিকে মহামায়া বোলে। এই মহামায়াৰ তেজতে ব্ৰহ্মা তেতিয়া কৰ্মপৰাণ হ'ল। তেতিয়া ব্ৰহ্মা ধ্যানযোগে দেখিবলৈ পালে যে, কাল আৰু কৰ্মৰ মধ্যবৰ্তী হৈ এজন পুৰুষ উদ্ভৱ হৈছে। তাৰ শৰীৰ অতিশয় বৃহৎ পৰ্যন্তৰ নিচিনা, সেই বিস্তৃত শৰীৰত নীলাম্বৰ (নীলাবস্ত্ৰ), বস্ত্ৰৰ নিৰ্ম্মিত মুকুট আছে। তাত এনে প্ৰভা অৰ্থাৎ ছেউতি হৈ আছে যে, যদি কোনো মৰুভূমি পৰ্যন্তৰ তলভাগে সন্ধ্যা সময়ৰ ধূসৰ (ঈষৎ পাণ্ডুৰ্ণ বা তৈলাকাৰ) মেঘ আৰু উৰ্দ্ধে সূৰ্য্যময় শূদ্ৰ থাকে, তাত পৰ্যন্তৰ যি গুৰুনি হয়, তাতকৈও সেই পুৰুষৰ গাৰ শোভা বেছি। * সেই ভগৱানৰ অংশৰূপী কালকে মহাদেৱ বোলে। বিশ্বৰ বা মায়াৰূপে শক্তিৰ সহিতে এক ঈশ্বৰ আত্মা ও কালত সংযোগ হৈ সৰ্বাত্ত্বপ্ৰবিষ্ট (সৰ্বাৰো অন্তৰে সোমাল)। এই কাৰণ তেওঁৰ নাম বিষ্ণু। † এই প্ৰথম সৃষ্টি প্ৰকৰণেই ব্ৰহ্ম ত্ৰিভাবময় হ'ল। অৰ্থাৎ চৈতন্য প্ৰদাতা আত্মৰূপে ব্ৰহ্মা, কালৰূপে সৰ্বপ্ৰকাশক মহেশ্বৰ। আৰু বিশ্বৰ নায়ী মায়া প্ৰচাৰকৰূপে বিষ্ণু হ'ল। এই মায়াৰে আত্ম কৰ্ত্তব্য স্থিৰ কৰি আত্মা অৰ্থাৎ জীৱ বৰ্গে নিযুক্ত হয়। মায়াৰ হাতৰ পৰা আনি সেই বৰ্গৰ ভাবোদ্দীপক বিষ্ণুৰ পালন গুণ বুলি কয়।

* প্ৰেক্ষাং ক্ষিপন্তং হৰিতো পলাশেঃ সন্ধ্যাভাগী বেক ককশ্চমুৰ্দ্ধঃ।

বহ্নোদধাবৌষধি সৌমনস্ত-বনশ্ৰজোবেণু ভুজ্জিহ্মু পাজ্জুঃ ॥

শ্ৰীমদ্ভাগৱত ৩য় অঃ, ৯ম অঃ, ২৪ শ্লোক।

† এইজনকে মহাবিষ্ণুও বোলে।

অনন্তৰ স্থাৱৰ-জঙ্গমাৱক সমস্ত বিশ্বৰ স্থূলৰূপ প্ৰকাশ হ'ল। আৰু লব্ধ সময়ত সমস্ত জগৎ যি ভাবে আছিল গুণ আৰু সূক্ষ্মদেহে থকাৰ কাৰণে পুত্ৰশচ তাইতে কৰ্মাদিৰ সহিতে সেই পূৰ্বৰ দেহ পালে। *

দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদ।

পুনৰ্জন্ম।

জীৱাত্মা অনন্ত কালৰ পৰাই বিচৰামানে থাকি সংসাৰ-চক্ৰৰ মাজত জীৱাত্মা স্থূলদেহ এড়ি আকৌ মাতৃগৰ্ভত অসংখ্য জন্ম পৰিগ্ৰহণ কৰিছে। জন্মগ্ৰহণ ক্ৰমে স্থূলদেহ ধৰে নে নধৰে? সেই সম্বন্ধে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক কৈছে;—

বহুনি মে ব্যাতীতানি জন্মানি তব চাৰ্জুন।

তান্তহং বেদ সৰ্বাণি ন ভ্ৰং বেথ পবন্তব ॥

শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতা, ৪র্থ অঃ, ৫ শ্লোক।

হে পবন্তব অৰ্জুন! আমাৰ আৰু তোমাৰ বহু জন্ম অতীত হৈ গৈছে। মই সেই সমুদায়ই জানো, কিন্তু অবিচাৰিত হেতুকে তোমাৰ সেইবোৰ মনত নাই।

জীৱাত্মা যিমান দিন পৰ্য্যন্ত মুক্তি নহয়, তিমান কালনৈকে সি

জীৱাত্মা জন্ম আৰু মৃত্যু হৈ অহা— বহু জন্ম গ্ৰহণ কৰিব লাগে। সূতাত

গোৱা কৰি থাকেনে কেতি— মনি গাথিলে, সেই মনিবোৰ ভাসি

গৈবা শেষ হয়। বা কোনো প্ৰকাৰে থহি গলেও

যেনেকৈ সূতা গচ তেনেই থাকে, সেইৰূপে আত্মস্থিত দেহসমূহৰ এটা

* ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা কটাকটে সূক্ষ্মদেহ গুচি স্থূলদেহত পৰিণত হ'ল।

এটা কৈ ক্ষর হলেও আত্মা অবিকল থাকে । সংসারত এনে কোনো কারণ নাই যিহর পরা আত্মা ধ্বংস হব পাৰে ।

যানি কৰ্ম্মাণি সংসার ফল হেতুনি সত্তম ।

তানি তৎসাধনত্বেন দেহমং পাদ যন্তি বৈ ॥

শৰীৰাবন্তকং কৰ্ম্মযোগিনোহ যোগিনোহপিবা ।

বিনা কলোপভোগেন নৈব নশ্চত্য সংশয়ন্ ॥ গীতা ।

হে সত্তম ! যি সকল কাম সংসার-ফল হেতুভূত, সেইবোৰ ফল ভোগ সাধন হেতু দেহ উৎপন্ন কৰে । যোগী বা অযোগী সকলোৱে নিজ কৃত কৰ্ম্মফল ভোগ নহলে নষ্ট নহয় ।

শ্রীমদ্ভাগৱত গীতায় উক্ত হৈছে :—

ন জায়তে ম্রিয়তে বা কদাচিন্নায়ং ভূত্বা ভবিতা যা ন ভূয়ঃ ।

অজ্ঞো নিত্য শাস্বতোহয়ং পুৰাণো ন হন্ততে হন্তমানে শৰীৰেঃ ॥

বাসাংসি জীৰ্ণানি যথা বিহায় নবানি গৃহ্ণাতি নবহোপৰ্যাণি ।

তথা শৰীৰাণি বিহায় জীৰ্ণাণ্যানি সংযাতি নবানি দেহী ॥

আত্মাৰ জন্ম মৃত্যু নাই ; আত্মা বাৰে বাৰে উৎপন্ন বা বৃদ্ধি নহয় ; এওঁ অজ, নিত্য, ক্ষয় বহিত আৰু পুৰাণ, শৰীৰ নষ্ট হলেও তাৰ বিনাশ নহয় । যেনেকৈ মাহুহে জীৰ্ণ বস্ত্ৰ পৰিত্যাগ কৰি নতুন বস্ত্ৰ লয়, সেইৰূপে আত্মা জীৰ্ণ দেহ এৰি নতুন দেহ গ্ৰহণ কৰে । মনু-সংহিতায় লিখিছে :—যোহস্তাত্মনঃ কাৰয়িতা তং ক্ষেত্ৰজ্ঞং প্রচক্ষতে ।

যঃ কৰোতি তু কৰ্ম্মণি সত্ত্বতাত্মোচ্যতেবুৰৈঃ ॥

শৰীৰজৈঃ কৰ্ম্মদোবৈৰ্যাতি স্থাবৰতাং নবঃ ।

বাচিকৈ পক্ষিমৃগতাং মানসৈবন্ত্যজাতিতাম ॥

এটা দৃষ্টান্ত জীবন্ত গতিঃ শ্বেনৈব চেতসা ।

ধৰ্ম্মতোহধৰ্ম্মতশ্চৈব ধৰ্ম্মে দৈন্ত্যাং সদা মনঃ ॥

যিজনৈ এই শৰীৰক কামত লগায় তাক ক্ষেত্ৰজ্ঞ নাইবা জীৱাত্মা বোলে, আৰু যিজনৈ কৰ্ম্ম কৰে তাক পণ্ডিতসকলে পঞ্চভৌতিক দেহা বোলে । মাহুহে শাৰীৰিক পাপ দ্বাৰা স্থাৱৰ যোনি বাচিক (বাক্যদ্বাৰ) পাপৰ পৰা তিৰ্য্যক যোনি আৰু মানসিক পাপ দ্বাৰা অন্ত্যজাতি প্ৰাপ্ত হয় । ধৰ্ম্ম আৰু অধৰ্ম্মৰ পৰা জীৱৰ যিবোৰ দশা হয়, তাক নিজে অনুভৱ কৰি বা দেখি ধৰ্ম্মত মন দিব লাগে ।

এতেকে আত্মাৰ কৰ্ম্ম নাশ নহলে, তাৰ জন্মান্তৰ গ্ৰহণ কৰা কাৰ্য্য হুওছে । মুক্তি হলেও আত্মাৰ নাশ নহয়, পৰন্তু তেতিয়া তেওঁ স্বৰূপে অৱস্থান কৰে । কুমাৰৰ চাক যেনেকৈ অন্তৰৰ শক্তি প্ৰভাৱে অনবৰত ঘূৰি থাকে, সেইৰূপে সংসার চক্ৰও কৰ্ম্মফলৰূপ অন্তৰ্ভুক্ত শক্তিয়ে সদায় ঘূৰি আছে । যেনেকৈ কিছুমান মোমাখিক এটা বটলৰ ভিতৰে সোমাই বটলৰ মুখ বন্ধ কৰিলে, সেই মোমাখিবোৰৰ কিছুমান ওপৰত কিছুমান তলত আৰু কিছুমান মাজত ঘূৰা-পকা কৰি থাকে ; কিন্তু কোনোৱে বাহিৰে দাবলৈ সমৰ্থ নহয়, সেইৰূপ জীৱ সকলে শুভাশুভ কৰ্ম্মৰ দ্বাৰাই সংসার চক্ৰত বন্ধ হৈ কোনো স্বৰলোক, কোনো নবলোক আৰু কোনোৱে বা প্ৰেতলোকে যাতায়াত কৰি থাকে । কিন্তু কোনোৱে পৰিত্ৰাণ লভিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাই । এই জন্ম-মৰণশীল জীৱবিলাক পৰস্পৰ বপা-আই, ভাই-ভনী, মূনিহ-তিৰোতা, পুল্ল-কন্যা প্ৰভৃতি সম্বন্ধত বন্ধ হৈ সদায় ঘূৰিব ধৰিছে । কোনোৱে ঠিকভাবে এই কথা কব নোৱাৰে যে, এৰে মোৰ চিৰকালে পিতৃ-মাতৃ । আকৌ সংসারত যি সকল প্ৰাণী সেইবোৰৰ লগত আমাৰ কোনো কালে যে পিতৃ-মাতৃ সম্বন্ধ নাছিল সিয়ো নহয়, কাৰণ এটি সামান্য জীৱও কোটি কোটি জন্মে আন উচ্চ জীৱৰ পিতৃ-মাতৃ হবলৈ পাৰে ; কেৱল বৰ্ত্তমান জন্মৰ সম্বন্ধই শেষ সম্বন্ধ নহয় । যেনে ;—

শত্রু মিত্র কলত্রাণাং যিযোগঃ সঙ্গমাস্থথা ।
 মাতৰো বিবিধা দৃষ্টাঃ পিতৃৰো বিবিধাস্থথা ॥
 অতুভূতানি সৌখ্যানি দুঃখানি চ সহস্রশঃ ।
 বান্ধবা বহবঃ প্রপ্তাঃ পিতবশ্চ পৃথগ্ধিবাঃ ॥
 ভূত্যাভ্যাং দাসতাকৈব গতৌহপি বহুশো নৃণাম ।
 স্থানিতুমীশ্বৰদ্বক দবিদ্রতং তথাগতাঃ ॥
 পিতৃ-মাতৃ স্বহৃদ-ভ্রাতৃ কলত্রাদি কৃতেম চ ।
 তুষ্টৌহ সৰুত্থা দৈন্তমশ্রবৌতাননো গতঃ ॥
 এবং সংসারচক্রেহস্মিন্ ভ্রমতা তাত সৰুটে ।
 জ্ঞানতেহমরা প্রাপ্তং মোক্ষসংপ্রাপ্তি কামকম্ ॥

মার্কণ্ডেয় পুৰাণম্ ।

বর্তমানে বৈজ্ঞানিক পণ্ডিতসকলে অনেক আলোচনার উপর ঠিক কৰিছে যে, প্রতি সাত বছরত পুরণা পৰমাণু অন্ত হৈ নতুন পৰমাণু দেহত সংযোগ কৰি, নতুনদ গঠন কাৰ্য্য হয় । এই ঘটনাতো দেহধাৰি-বোৰৰ ব্যক্তিত্ব লোপ নাপায় ।

এতিয়া যদি দেহৰ শ শ পৰিবৰ্ত্তনতো আত্মা লুপ্ত নহয়, তেনেহলে মৃত্যুকপ দৈহিক পৰিবৰ্ত্তনেই বা আত্মাৰ ধ্বংস কেনেকৈ হব । মৃত্যু শব্দৰ অর্থ আত্মাৰ ধ্বংস নহয়, দেহৰ লগত আত্মাৰ বিচ্ছেদ নাত্ৰ । এটা দেহৰ লগত বিচ্ছেদ হলেই আকৌ দেহান্তৰৰ লগত সংক্ৰমণ ঘটে ।

জ্ঞান দৰ্শনকাৰ গৌতম মুনিয়ে কয়, ভূমিষ্ঠ হোৱামাত্ৰেই লৰা-ছোৱালীৰ স্তম্ভপান কৰিবলৈ প্ৰবৃত্তি জন্মে । পূৰ্বৰ অভ্যাস নহলে প্ৰবৃত্তি নজন্মিল হেঁতেন । আৰু পূৰ্ব শৰীৰত হৈ অভ্যাস হব পাৰে । সদায় দেখা যায় যে, জীৱৰ ভোক লাগিলেহে আহাৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে ; আহাৰ কৰিলে ভোক গুচিব বুলি সি জানিছে, গতিকে

আহাৰেই ভোক নিবাৰণৰ একমাত্র উপায় । এই পূৰ্বাভ্যাসৰ স্মৃতি হেতুকে তাৰ উল্লিখিত অভিলাষ জন্মে । এই জন্মত সি কেতিয়াও শিক্ষা নাই । তেনেহলে তাৰ কিয় অভিলাষ জন্মে ? এই ঠাইত বুলিব লাগিব যে, জন্মমাত্র শিশু ক্ষুধিত হৈ পূৰ্বাভ্যাস স্মৰণ কৰতঃ আহাৰ কৰিবলৈ অভিলাষ কৰে । অর্থাৎ আত্মা পূৰ্ব শৰীৰ পৰিত্যাগান্তে নতুন শৰীৰ গ্ৰহণ কৰি, ভোকত আতুৰ হৈ পূৰ্বাভ্যাস আহাৰৰ স্মৰণ পূৰ্বক স্তম্ভপান কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে । যদি কোৱা যায় যে, লোহা যেনেকৈ অভ্যাস নথকা সত্ত্বেও চুম্বক পাতৰ গুৰিৰ দিকে যায়, সেইকপে পূৰ্বাভ্যাস নথকাতোও স্তম্ভপান কৰিবলৈ অভিলাষ জন্মে ; তেনেহলে উত্তৰ এই যে, শিশুৰ স্তম্ভপান ক্ৰিয়া ইচ্ছাপূৰ্বক ক্ষুধাৰ জন্তে হৈছে । কিন্তু যেতিয়া ভোক গুচিব তেতিয়া শিশু নাকৰ গুৰিত থাকিলেও স্তম্ভপান নকৰে । কিন্তু লোহাৰ গমন প্ৰবৃত্তিপূৰ্বক নহয় । লোহা যেতিয়াই নহওক চুম্বক ওচৰত পালেই তাৰ পিনে দৌৰি যায় । ইয়াত তাৰ অভিলাষ বা অনভিলাষ একো নাই । অতএব শিশুৰ এই প্ৰবৃত্তি-পূৰ্বক অভিলাষ পূৰ্বাভ্যাস ভিন্ন আন কোনোও প্ৰকাৰে উদয় হব নোৱাৰে ।

এই ঠাইত আকৌ এটি বিষয় বিবেচনা কৰি দেখিব পৰা যায় যে, কোনোৱে বিতৰাগ (বাগ বা ক্ৰোধবহিত) হৈ জন্ম নধৰে । জন্ম হোৱা মাত্ৰে শিশু বাগ, ঘেঘাদি চিহ্ন প্ৰকাশ কৰে । ইয়োট পূৰ্বৰ অভ্যাসৰ পৰায় হয় । কোনো বিষয় পূৰ্ব জন্মৰ অনুভৱ নহলে, ভূমিষ্ঠ হোৱা মাত্ৰেই বাগ-ঘেঘাদি চিহ্ন প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে । যদি কোৱা যায় যে, বাগ-ঘেঘাদি গুণলৈয়ে আত্মাৰ উৎপত্তি হয় । তেনেহলে আপত্তি এই যে, সদায় দেখা যায় বিশেষ ঘটনালৈয়েই বাগ-ঘেঘাদি লোকৰ শৰীৰত উৎপন্ন হয় । কিন্তু জড়-পদাৰ্থ সদৃশ সংকল্প-বিকল্প

নথকা সন্তজাত শিশুৰ শৰীৰত বাগ-দেহাদি হোৱাৰ কাৰণ পূৰ্বাভ্যাস
ভিন্ন আন একো নাই। ইত্যাদি প্ৰত্যক্ষ কাৰণে বুজা যায় যে, জীৱ
আত্মকৰ্মফল ভোগ জন্মই মৰ্ত্যালোক, প্ৰেতলোক আৰু স্বৰ্গলোক এই
ভুবনত্ৰয় মাজত জন্মগ্ৰহণ কৰিছে ও কৰি থাকে।

তৃতীয় পৰিচ্ছেদ ।

—:—

স্বৰ্গ, নৰক আৰু জন্মান্তৰ গ্ৰহণ ।

উপৰি উক্ত ভগবদ্গীতাৰ “বাসাংসি জীৰ্ণানি” শ্লোকৰ মৰ্ম্মানুযায়ী
মৰুণ জীৰ্ণ-বস্ত্ৰ পৰিত্যাগ কৰি, নতুন বস্ত্ৰ লোৱাৰ নিচিনা ; দেহীয়ে
জীৰ্ণ দেহ পৰিত্যাগ কৰি, নতুন অভিনৱ দেহ গ্ৰহণ কৰে। এইকপে
যেনিবা জীৱই আন দেহ পালে। কিন্তু শাস্ত্ৰে কয়, মানুহৰ স্বৰ্গ-নৰক
ভোগ আছে। মোক্ষ আৰু নিৰ্ৰূপ এই সকলো আছে। তেন্তেনো
কোনটি স্থিৰ কৰা যায়। গীতাৰ এইবিলাক কথা আৰু আনবিলাক
কথাৰ কোনো প্ৰভেদ আছে নে নাই? জীৱাত্মা স্থলদেহ এৰি লিঙ্গদেহ
গ্ৰহণ পূৰ্বক আমাৰ এই পৃথিৱীৰ পৰা অন্তৰীক্ষ (প্ৰেতলোক) লোকে
যায়। তাতগৈ পাপৰ ফল ভোগ কৰিব লাগে। তাৰ পিছত পুণ্য কৰ্ম্মৰ
ফল ভোগ কৰাৰ কাৰণ স্বৰ্গলোকক গমন কৰে। তাৰ পিছত পুণ্য কৰ্ম্মৰ
ফল ভোগ শেষে কৰ্ম্মক্ষয় হৈ গলে পিছে সংস্কাৰ মতে (অদৃষ্ট মতে)

স্বৰ্গ, নৰক আৰু জন্মান্তৰ গ্ৰহণ ।

জাৰ আকৌ এই জগতক আহি গৰ্ত্ত কটাহে প্ৰবিষ্ট হৈ আকৌ স্থল
দেহ লয়।

তাৰ কোনো প্ৰকাৰ স্থিৰ নাই। বাৰ যেনে কৰ্ম্ম সি তিমান সময়
বাস কৰে। বিজনে বেছি পাপ আৰু অলপ পুণ্য কৰে, সি বেছি দিন

প্ৰেতলোক আৰু প্ৰেতপুৰীত আৰু অলপ দিন স্বৰ্গপুৰীত থাকিব।
স্বৰ্গলোকে থকাৰ সময় নিৰ্ণয়। আকৌ ছোনে বেছি পুণ্য আৰু অলপ পাপ কৰে

সি অলপ দিন প্ৰেতপুৰী আৰু বেছি দিন স্বৰ্গপুৰীত
থাকে। এইকপে কৰ্ম্মফল ভোগ কৰি আকৌ ইয়ালৈ (মৰ্ত্যালৈ)
যুৰি আহে।

সি নহয় সকলোৱে ছয়ো ঠাইক অৰ্থাৎ আগে প্ৰেতপুৰী পিছে স্বৰ্গ-
লোক যাই অদৃষ্ট গ্ৰহণ পূৰ্বক পৃথিৱীক ফিৰি আহিব লাগিব। মৰুণ

যদি কোনো লোকে কেৱল
পাপ বা পুণ্যৰ কোনো
এটিকে মাথোন কৰে, তেন্তে
সেই লোক কেৱল এটাই
গলেই হব নে কি?

মাত্ৰে পাপ-পুণ্য দুটিয়েই থাকে। যেনে যি
লোকে সদায় জাল-জুৱাচুৰি কৰে, সি তাৰ
পৰিবাৰবৰ্গকওটো খাব দিয়ে। সিয়োটো
এটি পুণ্য? আৰু ধৰ্ম্মশীল লোকেও প্ৰেত-
পুৰীক যাব লাগে। যেনে যুধিষ্ঠিৰৰ নিচিনা

ধৰ্ম্মবন্ত লোকেও প্ৰেতপুৰীক গৈ নৰক দৰ্শন কৰিছে স্বৰ্গক গৈছিল। কিন্তু
যি সকল প্ৰকৃত বোগী তেওঁলোকে সেই বাটে বাইয়ো স্বৰ্গাদিক নেবাই
কৃত গতিৰে স্বৰ্গ পৰ্য্যন্ত অতিক্ৰম কৰি যায়। কিয়নো, তেওঁলোকৰ
স্বৰ্গাদি ভোগ বাঞ্ছনীয় নহয়।

মোক্ষ হলে কেৱল পৃথিৱীক অহা-যোৱা কৰিব নালাগে; কিন্তু

মোক্ষ হলে জানো একো নাথাকে,
ভগৱানত লয় হয় নে কি?

কেতিয়াও জীৱাত্মাৰ কাৰ্য্য শেষ
নহয়। কেৱল গুণৰ অতীত হয়
মাত্ৰ।

ভগৱানে গীতাত কৈছে যেনে ;—

“ন তদস্তু পৃথিৱ্যাং বা দিবি দেবেশ্ব বা পুনঃ ।

সহঃ প্ৰকৃতিৰ্ভূতঃ বদেভিঃ স্মা ত্ৰিভিগুণৈঃ ॥”

শ্ৰীমদ্ভাগৱদগীতা, ১৮শ অঃ, ৪০ শ্লোক ।

পৃথিৱী কিম্বা স্বৰ্গত এই স্বাভাৱিক তিনি গুণৰ অতীত কোনো প্ৰাণীয়ে নেযায় । তেওঁলোকে স্বৰ্গৰ উপৰে জনলোকত বাস কৰেগৈ । তাত গুণাদি নাই ।

কৰ্মকল ভোগান্তে জীৱই কেনেকৈ
আকৌ মাতৃগৰ্ভত বাস কৰে ।

দি বিচিত্ৰ লীলা, অদ্ভুত কাণ্ড :
সংস্কাৰস্থত্রে গঠিত হৈ সেই জীৱাত্মা
চন্দ্ৰমণ্ডলৰ পৰা মাতৃগৰ্ভত প্ৰৱেশ হয় ।

চতুৰ্থ পৰিচ্ছেদ ।

উদ্ভিদৰ আত্মা আছে নে নাই ।

উদ্ভিদৰ আত্মা নাই । বৰ্ত্তমানকালত যুৰোপীয় উদ্ভিদ-বিজ্ঞান, চৰ্চ্চাৰ ফলত এতিয়া স্থিৰীকৃত হৈছে যে, প্ৰাণীবোৰৰ যেনেকৈ স্ত্ৰী-পুৰুষৰ সংযোগে সন্তানৰ জন্ম হয়, উদ্ভিদৰো সেইৰূপে স্ত্ৰী কেশৰে পুং ৰেণু (পৰাগ) পতিত হৈ বীজ জন্মে আৰু ইহঁতৰো মৰা জীৱা প্ৰভৃতি সকলো ক্ৰিয়া আছে । মন্থই কৈছে ;—

“উদ্ভিজ্জা স্থাৱৰাঃ সৰ্বে বীজকাণ্ড প্ৰবোহিণঃ ।”

উদ্ভিদ অৰ্থাৎ স্থাৱৰ পদাৰ্থবোৰ বীজৰ দ্বাৰাই উৎপন্ন হয় । স্ত্ৰী-কেশৰত নে পুং পৰাগ একলগ হোৱা বুলি শুনা যায় বা দেখা যায়, সি বীজোৎপাদন লাভ কৰা ভিন্ন আন একো নহয় । এই ক্ৰিয়ায় জীৱৰ দেহ ধাৰণৰ কাৰ্য্য উৎপন্ন কৰি থাকে ।

এই দেহ ধাৰণৰ গুণ প্ৰত্যেক উদ্ভিদে অসংখ্য পৰিমাণে আছে ও থাকে । তাৰ কাৰণ বুজা যায় যে, কোনো গছৰ কোনো ডাল কাটি পেলালে গছৰ কোনো ক্ষতি নহয় আৰু সেই কাটি পৃথক কৰা ডাল নাটিত কলে তাৰপৰা এজোপা নতুন গছ উৎপন্ন হয় বা হব পাৰে । এতেকে উদ্ভিদ ইটে সিটে কোনো প্ৰকাৰে সংবদ্ধ নাই । আৰু ইহঁতৰ কোনো প্ৰকাৰে একত্ৰ জ্ঞান জন্মি আত্ম প্ৰত্যয় হব নোৱাৰে । যদি উদ্ভিদৰ মাজত কোনোৰূপ একত্ৰ থাকিল হেঁতেন, তেন্তে ডাল কটাৰ পৰা মূল বৃক্ষৰ কোনো ক্ষতি নহলেও কাটি পৃথক কৰা ডালৰ নতুন একত্ৰ জন্মিব নোৱাৰিলে হেঁতেন । অধিক কোৱা বাহুল্য যে, উদ্ভিদৰ আত্মা থাকিলে প্ৰত্যেক জোপা গছতে এটিকৈ আত্মা থাকিল হেঁতেন ; কিন্তু আমালোকে কোনো কোনো গছৰ ডাল কাটি লৈ সেই ডালৰ পৰাই অসংখ্য জোপা গছ উৎপাদন কৰিব পাৰোঁ । এতেকে উদ্ভিদ সজিব বস্তু হলেও আত্মাৰ আশ্ৰয় নাই । ইত্যাদি প্ৰমাণে জনা যায় যে, উদ্ভিদৰ আৰু স্থাৱৰাদিৰ আত্মা নাই । পাছৰ পৰিচ্ছেদত এই বিষয়ে আকৌ ভালকৈ বুজাবলৈ চোৱা যাব ।

পঞ্চম পৰিচ্ছেদ।

—::—

পশু-পক্ষীৰ আত্মা আছে নে নাই।

পাশ্চাত্য পণ্ডিতবিলাকে কয় যে, মানুহ ভিন্ন পশু-পক্ষী আদি ইতৰ প্ৰাণীৰ আত্মা নাই; কিন্তু আমালোকৰ শাস্ত্ৰে কয় যে, পশু-পক্ষী আদি ইতৰ প্ৰাণী বোৰৰো আত্মা আছে। ঘটনা বিশেষে জানিব পৰা যায় যে, হস্তী বহু-জন্তু। হস্তী বনত থকাত কোনো কালেই মানুহৰ কথা নুবুজে। কিন্তু কেইদিন মান মানুহৰ সংস্পৰ্শত থাকিলে মানুহৰ কথা বুঝি, কাম কৰে আৰু অনেক কৌশল শিকে। সেইদৰে কুকুৰ, বান্দৰ প্ৰভৃতিও শিক্ষাৰ গুণে অনেক উন্নত হবলৈ পাৰে আৰু হয়। এই ঠাইত এনে প্ৰশ্ন হব পাৰে যে, ইতৰ জন্তু সকলে মানুহৰ সাহায্য নেপালে নিজৰ পৰা উন্নত হব নোৱাৰে। অতএব ইতৰ জন্তুৰ আত্মা মানুহৰ আত্মাৰ নিচিনা স্বাধীন নহয়; গতিকে তাক আত্মা বুলিব নোৱাৰি। এনে স্থলত বুজিব লগিয়া যে পশু-পক্ষী কিয় মানুহৰ আত্মাও পশু-পক্ষীৰ নিচিনাই কাৰ্য্যকৰি নহয়। যদি কোনো মানুহক মনুষ্য সমাজৰ পৰা এনেভাবে নিলগ কৰি বখা যায় যে, কোনো প্ৰকাৰেই মনুষ্য সমাজৰ কাৰ্য্যাদি অনুকৰণ কৰিব নেপায়। তেনেহলে তাৰ নিজৰ স্বাধীন শক্তি প্ৰস্ফুটিত নহব। তাৰ প্ৰনাগ জন্মান্ত আৰু জন্ম কাল-বোৰা প্ৰভৃতিক প্ৰায় নিৰ্বোধ দেখা পোৱা যায়। বান্দৰ, নয়না প্ৰভৃতিয়ে অনুকৰণীয় শিক্ষাৰ বলত আকৌ সংশ্ৰব গুণত কথা আৰু বুদ্ধিবৃত্তি আদি প্ৰায় মানুহৰ নিচিনায় দেখা যায়।

পৰীক্ষা দ্বাৰাই স্থিৰ হৈছে যে, কোনো কোনো ইতৰ জন্তুৰ বহিৰ্বিশ্লিষ্ট যে মানুহতকৈও চোকা তাক কোনোৱে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে; যেনে—কুকুৰ, মৌমাখীৰ শ্ৰবণেন্দ্ৰিয়, শঙুণৰ দৰ্শনেন্দ্ৰিয়, কুকুৰ আৰু মেকুৰীৰ শ্ৰবণেন্দ্ৰিয় মানুহতকৈ বেছি। সতীত্ব, কৃতজ্ঞতা, যুক্তি, বিবেক, ভক্তি, দয়া, মায়া, জায়পৰতা আৰু বাক-শক্তি আদি গুণক দেৱতাৰ গণ্য হয়। এই সমুদায় গুণ ইতৰ জন্তুৰ ভিতৰত যদিও একেলগে দেখা পোৱা নাযায় দুই এটিতকৈ প্ৰায় ইতৰ জন্তুৰ ভিতৰত দেখা যায়, কিন্তু অনেক মানুহৰ ঠাইত সেই গুণবোৰৰ এটি গুণো থকা নথকা সন্দেহ। কপোতী, মৌমাখীৰ বাণী প্ৰকৃত সতী। কুকুৰৰ প্ৰভুভক্ত (কৃতজ্ঞতা) ভক্তি, যুক্তি আদি গুণ থকা প্ৰসিদ্ধ তাক কোনোৱে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে।* হাতী-বান্দৰ আদিৰ কোনো কোনো কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাই জায়পৰায়ণ আৰু বিচাৰ শক্তিশালী বুলি নকৈ থাকিব নোৱাৰি।

অনেকে অনুমান কৰে যে, বাকশক্তি এটি মানুহৰ স্বাভাৱিক আত্মাৰ বিকাশ। এই শক্তি কেৱল মানুহৰে নাথোন আছে। কিন্তু বিশেষৰূপে ভাবিলে জনা যায় যে, সি কেইটামান মূল বৃত্তিৰ অভ্যাসৰ পৰা উৎপন্ন হয়, তাত কোনো সন্দেহ নাই। কথা কোৱা শক্তি স্বভাৱজাত নহয় উপাৰ্জিত মাত্ৰ। কাৰণ মানুহ সমাজত থাকি ইন্দ্ৰিয় চালনা, চিন্তা আৰু অনুকৰণ কৰে বুলিয়েই কথা কব পাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰাই প্ৰমাণ পোৱা যায় যে, জন্ম বোৰা সকলৰ বাক্যত্ৰৰ কোনো দোষ নথকাতো সি কথা কব নোৱাৰে। অতএব নিজৰ আৰু আনৰ মনোগত ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ উপযুক্ত শব্দৰ শিক্ষা

* বিলাতত যুক্ত আদি ঘটনাত কুকুৰ আৰু কবুতৰে পত্ৰাদি অনা নিয়া কৰে।

আৰু সমুচিত বোজন আৰু তাক পৰিষ্কাৰৰূপে উচ্চাৰণ কৰাৰ বাবে বাকবহু আৰু কৰ্ণৰ যথোচিত চালনা আবশ্যক। বনৰ হাতী আৰু কুকুৰ আদি জন্তুই মানুহৰ কথা বুজে কিন্তু কবলৈ নোৱাৰে। আন পক্ষে শালিকা, নয়না আদি পক্ষীয়ে কথা উচ্চাৰণ কৰিব পাৰে, কিন্তু অনুমান হয় তাইহাতে তাক একেবাৰে বুজি।

দেখা যায় কোনো কোনো ৰোগী কথা কব আৰু লেখিব নোৱাৰে : কিন্তু পুথি পঢ়িব পাৰে। কোনোৱে বা নিজে নিজে শব্দ উচ্চাৰণ কৰিলেও সকলো শব্দ বুজিব নোৱাৰে। নাইবা কোনোও শব্দ উচ্চাৰণ কৰি শুনালে কেৱল তাকেই মাথোন বুজিব পাৰে। তাতকৈ অধিক আৰু আন এটি শব্দও বুলিব নোৱাৰে। কিন্তু আনে কোনো শব্দ কলে সেই শব্দ তাৰ নিজৰ মনৰ ভাব প্ৰকাশ হোৱা নোহোৱা ইন্দ্ৰিতে জনাব পাৰে। অতএব কথা কোৱা এটি জটিল কাম। সি অনেক বৃত্তিৰ সামঞ্জস্য ক্ৰিয়াৰ পৰা সংশোধিত হয়। বিশেষতঃ যদি কথা কব নোৱাৰিলে জীৱাত্মা নেথাকে, তেন্তে বোবা (বেঙ্গা) মানুহৰ আৰু বোগৰ বাবে কথা কব নোৱাৰা লোক সকলৰো আত্মা থকা প্ৰমাণ দিব নোৱাৰি।

পদাৰ্থ মাত্ৰেই জড়। সি সাধাৰণতঃ গতিশক্তি বহিত আৰু সংজ্ঞা-শূন্য; কিন্তু বিশেষ অৱস্থান্বিত হলে, এনে এক স্বতন্ত্ৰ পদাৰ্থৰ আশ্ৰয় বুলি প্ৰমাণ হয় যে, যাবোৰে নিজক কোনো এক বস্তু বুলি সদায় নিঃসংশয়ে পৰিচয় কৰিবলৈ পাৰে। এই আত্ম-পৰিচায়ক চৈতন্যই জড়াতীত পদাৰ্থ আৰু তাৰেই নাম আত্মা। ই ইতৰ জন্তুৰো আছে। কাৰণ ইহঁতেও ঠিকঠাক অনুভৱ কৰি, পৰিচিত ঠাই আৰু লগৰীয়া বোৰক চিনি লব পাৰে। যদি এই আত্ম-পৰিচায়ক চৈতন্য আত্মা নহৈ সি জড় দেহৰ গুণ হয়, তেন্তে মানুহৰ অহং অৰ্থাৎ আমিভ

জানো জড় দেহৰ গুণ। কাৰণ ইতৰ জন্তুই বিনা আত্মায় কেৱল শাৰীৰিক প্ৰকৃতিৰ পৰাই নিজক কোনো বিশেষভাবে চিন্তা আৰু ইচ্ছা কৰিব পাৰিলে, মানুহে যে বিনা আত্মায় সেই খিনি ভাবনা কৰিব নোৱাৰিব, তাৰ সিদ্ধান্ত হব নোৱাৰে। এতেকে যদি ইতৰ প্ৰাণীৰ দেহত আত্মাৰ আশ্ৰয় নাই; তেন্তে মনুষ্য দেহতো আত্মাৰ আশ্ৰয় নাই। পক্ষান্তৰে যদি মনুষ্য-দেহতো আত্মাৰ আশ্ৰয় হয়, তেন্তে ইতৰ প্ৰাণীৰ দেহতো আত্মাৰ আশ্ৰয় আছে। অতএব আমালোকে এই সিদ্ধান্তত উপস্থিত হলো যে, জগতত সকলো প্ৰাণী-ৰাজ্যতেই আত্মাৰ আশ্ৰয় আছে। এতেকে মানুহ সাধন ক্ষেত্ৰ আৰু সৰ্ব্বোচ্চ বৃত্তিৰ আধাৰ। কিন্তু বৃত্তি সমস্তই অনুশীলন সাপেক্ষ।

তৃতীয় অধ্যায় ।

—:~:—

প্রথম পৰিচ্ছেদ ।

—:~:—

নিদ্রা-তত্ত্ব ।

নিদ্রাৰ সময়ে আত্মা জীৱদেহৰ পৰা বাহিৰ হৈ নেযায় । জাগৰণ, স্বপ্ন আৰু সুষুপ্তি (গভীৰ নিদ্রা) জীৱৰ এই তিনি অৱস্থা । স্বপ্ন একো নিদ্রা কি আৰু নিদ্রাৰ নহয়, কেৱল মায়া মাত্ৰ । জীৱে যেতিয়া কৰ্ম্ম-নময়ে জীৱাত্মা ক'ত বহুস্থায় থাকে তাকে জাগ্ৰত আৰু অকৰ্ম্মক অৱস্থাক থাকে ।

সুষুপ্তি বোলে । ইন্দ্ৰিয় সকলে কৰ্ম্ম কৰি কৰি থাকোতে শ্ৰান্ত (ভাগৰ) হৈ থাকে ; সেই ক্লেশ নাশ কৰিবলৈ আপুনা-আপুনি এটা চেষ্টাই জীৱক আচ্ছন্ন (প্রাপ্ত) কৰেহি । সেই সময় কৰ্ম্মমণ্ড জ্ঞান একেবাৰে লোপ হোৱায় জীৱে চেষ্টাহীন হৈ থাকে । এই অৱস্থাকাৰী শক্তিকেই নিদ্রা বা টোপনি বোলে । এইৰূপ আচ্ছন্নময় হৈ পুনঃ জ্ঞান-সংস্কাৰৰত চালনা নকৰাত জীৱে এক ৰকম আৱৰণ প্রাপ্ত হয়, সেই আৱৰণে একেবাৰে বুদ্ধাদিক অকৰ্ম্মণ্য কৰি পেলায় ;—সেই অৱস্থাক উন্মাদ বা ভ্ৰম বোলে । অৰ্থাৎ জ্ঞান নাইকিয়া হলে জীৱই বাহ্যিক বোধ কৰিব নোৱাৰে ।

জীৱ-জগতত সদায় এক নিয়মে প্ৰবৰ্ত্তিত হৈ থাকে ও আছে । সেই নিয়মৰ পৰাই সাগৰৰ পানী কম বেছি আৰু ঠিক থাকে, সেই নিয়মৰ

পৰাই মানুহৰ ধমনীত (শিৰা বা নাড়ীত) তেজ চলাচল কৰে । সংসাৰত সকলো কামৰে বিপৰীত আছে । এগছ জৰী পকাবলৈ যিনান পাক লাগে, তাক খহাবলৈও তিমান পাক লাগি থাকে ।

অনেক সময় পৰিশ্ৰম বা কোনো প্ৰকাৰ মানসিক কাৰ্য্য কৰিলে নিদ্রা আহে । জাগ্ৰত অৱস্থাত আন্তৰিক শক্তি মস্তিষ্কৰ বাহিৰ হৈ

জাগ্ৰত অৱস্থাৰ
কাৰ্য্য ।

সৰ্ব্বাঙ্গ জুৰি দৌৰাদৌৰি কৰিব ধৰে । পেশী

(চঞ্চালন যন্ত্ৰ) ধমনী (নাড়ী) স্নায়ুগুণ্ড (বায়ু

চলাচল নাড়ী) আদি শৰীৰৰ যন্ত্ৰ সকল জীৱনী

শক্তিত পৰিপূৰ্ণ থাকে । জাগ্ৰত অৱস্থাত ফুচ্ফুচৰ কাৰ্য্য ঘন ঘন হয় আৰু তেজ চলাচল ক্ৰিয়াও বিশেষ বলৱতী হয় । আকৌ স্নায়ুগুণ্ডৰ শক্তি নিদ্রাৱস্থাতকৈ অনেক গুণে বৃদ্ধি হয় । জাগ্ৰত অৱস্থাত চৈতন্য-শক্তি মস্তিষ্কৰ পৰা মেকদণ্ডত থকা মজ্জাৰ ভিতৰেদি শৰীৰৰ তলত নামে আৰু সেই ঠাইৰ পৰা অতি ক্ষুদ্ৰ অংশ হৈ শৰীৰত ব্যাপি পৰে । এনেকৈয়ে শৰীৰৰ সকলো অংশতে এটা চৈতন্যশক্তিৰ সামঞ্জস্য ঘটাবলৈ ধৰে । শাৰীৰিক পৰিশ্ৰম সময়ে আত্মাৰ প্ৰয়োজন হেতুকে মস্তিষ্কৰ আৰু স্নায়ুগুণ্ড আদিত বেছি শক্তি পৰিচালনা হয় ।

সাধাৰণ লোকৰ নিচিনা আত্মাৰ নিদ্রা নহলে শাৰীৰিক নিদ্রা নিদ্রা অৱস্থায় আত্মাৰ কাৰ্য্য অসম্ভৱ । কিন্তু আত্মা জড় বস্তু নহয় । জড় দেহ আৰু আত্মাৰ সম্বন্ধ নাইবা দেহৰ অৱস্থা বিলাকে আত্মাক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে । প্ৰশ্ন হ'ব পাৰে যে, তেন্তে নিদ্রা কিয় হয় ? অনেক চেষ্টা অনেক যত্ন কৰিও সময়ে সময়ে নিদ্রা বন্ধ কৰিব নোৱাৰি কিয় ?

এই কথাৰ উত্তৰত ক'ব লগা এই যে, দেহ আৰু আত্মাৰ মাজত ইটোৱে সিটোৱে কামৰ সাল সলনি আছে । দেহে আত্মাক জীৱনী

স্থূপ উপভোগ কৰিবলৈ দিয়ে, তাৰ পৰিবৰ্তে জাগ্ৰত অৱস্থাত আত্মা চৈতন্যশক্তি দি দেহক জাগ্ৰত (জীৱিত) অৱস্থায় ৰাখে। শাৰীৰিক বস্তুবোৰ দুৰ্বল অৰ্থাৎ ক্লান্ত হব বুলিয়ে আত্মা নানা প্ৰকাৰ কৌশলে নিদ্ৰা বাৰ নিদিয়ৈ অৰ্থাৎ দেহত বিমান সময় আত্মা থাকিব, তিমান সময় শৰীৰৰ বস্তুবোৰৰ স্ব স্ব শক্তিৰ বাবে লালায়িত হব নেলাগে। যেতিয়া আত্মাৰ বিশ্ৰাম আৱশ্যক হয়, তেতিয়া তেওঁ শৰীৰৰ বাহ্যিক বস্তু এৰি নিজৰ ক্লান্তি গুচাবলৈ দেহৰ নিম্ন বা অতি নিম্নত পুৰত আশ্ৰয় লয় গৈ।

যেতিয়া আত্মাৰ ওপৰত টোপনিৰে আঙুৰেহি, তেতিয়া আত্মা বাহ্য শৰীৰৰ পৰা লাহে লাহে নিজৰ শক্তি গুচাই বা নিবাৰণ কৰি, বাহ্য জগতৰ পৰা মুখ লুকাব খোজে। ইন্দ্ৰিয়ৰ পৰা আত্মাৰ শক্তি হৰণ কৰিলেও আত্মা দেহ এৰি নেবাৰ বুলিয়েই ইন্দ্ৰিয় সকলৰ ক্ৰিয়া মাত্ৰ অলপ সময় বন্ধ থাকে। মৃত্যু আৰু নিদ্ৰাৰ প্ৰভেদ এই যে, নিদ্ৰা সময়ে আত্মা বাহ্য দেহৰ পৰা আঁতৰ হৈ উপৰে মস্তিষ্ক পিণ্ডত আশ্ৰয় লয় গৈ আৰু সেই উৰ্দ্ধ পিণ্ডে তেতিয়া আকৌ অধঃপিণ্ডলৈ পৰাই দিয়ে। ক্ৰমে অধঃপিণ্ডৰ পৰাও নাগি আত্মা মেকদণ্ডৰ মজ্জাত সোমাই নিদ্ৰাৰ কাৰ্য্য কৰে। যেতিয়া জীৱ টোপনি বাৰ, তেতিয়া **বুজিব কাম মস্তিষ্কৰ অধঃপিণ্ডৰ পৰা সম্পন্ন হয়।**

আত্মা এইৰূপে নিদ্ৰাচ্ছন্ন হলে বিধিনি শৰীৰৰ ক্ষয় কিম্বা শৰীৰ দুৰ্বল হয়, সেইখিনি টোপনিত পূৰ্ণ আৰু সবল হৈ থাকে। সকলো টোপনিৰ উপকাৰিতা। বিষয় আন কি শৰীৰ বস্তু সকল নতুনত্ৰ প্ৰাপ্ত হয়। দেখা যায়, ৰোগীৰ স্থনিদ্ৰা হলে ৰোগ আৰোগ্য আৰু সবল হয়। কিন্তু জগতৰ ভিতৰত অতি অলপ সংখ্যক লোকৰেই নাথোন এই পৰম উপকাৰী স্থনিদ্ৰা হয়। মদাপি কুজিয়াসক্ত,

ৰাত্ৰি জাগৰণকাৰী সকলৰ নিদ্ৰা কেৱল দুঃস্বপ্ন পূৰ্ণ। বাৰ স্বপ্নহীন স্থনিদ্ৰা হয়, সি অধম কূলৰ লোক হলেও দেৱতাৰ সমান।

খোৱাবস্তু সম্পূৰ্ণকৈ জীৰ্ণ হোৱাৰ পিছতহে টোপনি যোৱা উচিত। কিয়নো, উদৰ পৰিপূৰ্ণ থকাত টোপনি আৰু পৰিপাক শক্তিৰ দুয়োৰো ব্যাঘাত ঘটে। পেট ভৰা অৱস্থাত শুনে স্থনিদ্ৰা নহয় আৰু কুস্বপ্নে আবৃত্ত কৰে। আকৌ খোৱাবস্তুবোৰ গলিত পিণ্ডে হজম (জীৰ্ণ) নহৈ পানীয়া অৱস্থাত পৰিণত হয়। আহাৰ আৰু টোপনিৰ নিয়ম সকলো লোকেৰে একে ৰকম হব নোৱাৰে। কাৰণ জগতত এক প্ৰকৃতিৰ দুইজন লোক নাই। সকলোৰে স্বতন্ত্ৰ স্বতন্ত্ৰ প্ৰকৃতি। কিন্তু এই কথা সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিব লগীয়া যে, ঠিক আহাৰৰ পিছত খোৱাবস্তু পৰিপাক নোহোৱাকৈ শোৱা অতুচিত।

(১) বাহ্য শৰীৰ বা বাহ্যিক শৰীৰৰ বস্তু সকল পৰিত্যাগ কৰি, দেহৰ মেকদণ্ডত থকা মজ্জা, নাড়ী আৰু টোপনিৰ সাৰ কথা। মস্তিষ্কৰ অধঃপিণ্ডত আত্মাৰ স্থিতি কালৰ নাম নিদ্ৰা।

(২) সাৰে থকা কালত ধৰ্মকাৰ্য্যত প্ৰবৰ্ত্তিত হোৱাত আত্মাৰ বি পৰিশ্ৰম হয়, সেই শ্ৰম দূৰ কৰাৰ কাৰণ টোপনিৰ আৱশ্যক। নিদ্ৰাৱস্থাত সূক্ষ্মতৰ শাৰীৰিক আৰু আধ্যাত্মিক-তত্ত্ব সংযোগে দেহ আৰু আত্মা পুনৰায় সবল আৰু কৰ্মক্ষম হয়।

(৩) টোপনি গলে মন আৰু শৰীৰ সম্পূৰ্ণৰূপে সূস্থ আকৌ ঠিক থকা আৱশ্যক। গুৰুতৰ আহাৰ নাইবা বেছি পৰিমাণে মানসিক নিদ্ৰায় শৰীৰৰ ব্যাঘাত হয়।

মনস্ত ৰাখিব লগীয়া যে শয়নৰ পূৰ্বে জগতৰ লগত নিজৰ বিবাদ বিসম্বাদ গুচাই নিশ্চিন্ত মন হোৱা উচিত। শান্তিময়, সত্যময়, কল্যাণময়

স্বৰ্গৰাজ্য নিজেতে লুকাই আছে। বিবেক সেই ৰাজ্যৰ শাসনকৰ্ত্তা আৰু অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱতা। তাৰ আদেশ পালন কৰিলেই ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ কৰা হ'ল। এতেকে টোপনিৰ পূৰ্বে তুচ্ছ নালসাকপ জীৱ বস্ত্ৰলৈ টোপনিত লুকাবলৈ যোৱা অনুচিত।

দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদ।

মৃত্যু।

মৃত্যু শব্দৰ প্ৰকৃত অৰ্থ স্বভাৱৰ পৰিবৰ্ত্তন। জীৱে অদৃষ্টৰ ফলত যিকপ আকৃতি আৰু প্ৰকাৰ (জাতি বা স্বভাৱলৈ) প্ৰকাশ হয় আৰু দেহ যেতিয়া নাশ হয়, সেই অৱস্থাকে মৃত্যু বোলে।

ভোগ্য অৰ্থাৎ জন্ম হলে যি কোনো ৰূপ এটা দেহ প্ৰাপ্ত হয়, সেই দেহ যিমান দিন পৃথিৱীত থাকে, সেই কাল থিনিকে আয়ু বোলে।

অৰ্থাৎ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ৰ লগত মন, বুদ্ধি আৰু অহঙ্কাৰ প্ৰভৃতিৰ সংযোগে জীৱৰ যি অনুভৱ (চেতন) অৱস্থা তাকেই আয়ু বোলে।

জগতত মৃত্যু সম্পৰ্কে সাধাৰণতঃ দুই বিধ লোক দৃষ্ট হয়, সেই দুই শ্ৰেণী লোক কৰ্মফলৰ পৰা ভাগ হৈ থাকে। তাৰ এক শ্ৰেণী প্ৰথম তিনি লোকত ভ্ৰমণ কৰি থাকে। আন শ্ৰেণী নিজ কৃত সুকৰ্ম কাৰ্য্য দ্বাৰাই প্ৰথম তিনি লোক অতিক্ৰম কৰি অন্ত চাৰি লোকত যাই

সুখ ভোগ কৰি থাকে। সেই সকল লোকত সুখ ভিন্ন দুঃখৰ লেশমাত্ৰ নাই। পূৰ্বে কোৱা হৈছে যে, আমালোক মহুচ্ছ মৃত্যুৰ পিছত দেৱাস্থা কোন বাটেৰে পৰলোকক যায়? সমাজৰ ভূঃ, ভৱঃ আৰু স্বঃ এই তিনি লোকৰ লগত বেছি সম্পৰ্ক। ভূবলোকত সকলোৱে জন্ম ধৰি আয়ু শেষে মৃত্যু হৈ সকলোৱে কৰ্মফল ভোগ জন্ম স্থলদেহ পৰিত্যাগান্তে, স্থলদেহ ধাৰণ পূৰ্বক, অন্তান্ত লোকলৈ গমন কৰে। এই দুটিয়েই মৃত্যুৰ পিছে জীৱাত্মাৰ বাট।

মৃত্যু বুলিলেই আমি এক প্ৰকাৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ কথা বুজোঁ। সেই পৰিবৰ্ত্তন দেহগত কিম্বা ব্যক্তিগত নহয়। সেই পৰিবৰ্ত্তন আধ্যাত্মিক অৰ্থাৎ মানুহে পূৰ্বে থকা ঠাই পৰিবৰ্ত্তন কৰি আন মৃত্যুৰ বিশেষ বিৱৰণ। এডোখৰ ঠাইলৈ যায়। তাতগৈ লিঙ্গ শৰীৰ ধাৰণ পূৰ্বক অন্তান্ত লিঙ্গ শৰীৰ ভুক্ত লোকৰ লগত বাস কৰে। সেই ঠাইৰ পৰা আক ফিৰি নাহে। আন অৱস্থা গ্ৰহণ পূৰ্বক জন্ম ধৰেহি।

সদগুণ বিশিষ্ট মানুহৰ পক্ষে মৃত্যু অতিশয় সুখজনক ক্ৰিয়া। ই জীৱৰ সুখৰ আকৰ আৰু আনন্দদায়ক কাৰ্য্য। উন্নতি বাটত ঠিগ দিয়ে গৈ। কিন্তু কুক্ৰিয়াপৰায়ণ পাপী লোকৰ পক্ষে অধোন্নতিৰ বাট মুকলি হয় মাথোন। স্তবধাঃ মৃত্যু নতুন জীৱনৰ খুলা বা যেনা দুৱাৰ। যেনেকুৱা স্থলদেহৰ অৱস্থা লৰা গুছি ডেকা, ডেকা গুছি প্ৰোঢ়া, প্ৰোঢ়া গুছি বুঢ়া আৰু বুঢ়া গুছি মৃত্যু (স্থলদেহ এড়ি স্থলদেহ ধাৰণ)।

মৃত্যু সময়ে যাতনাৰ লক্ষণ দেখা পাই ভাবা যায় যে, সেই সময় জীৱৰ কষ্ট হয়। কিয়নো দেখা যায় যে, মৃত্যু সময়ে নিশ্বাস লোৱাত মৰণৰ সময় দুঃখ নে ক্লেশ, শৰীৰ সঙ্কোচ (টনাটনি) আৰু চকুৰ পৰা সুখ? পানী পৰা আদি দুঃখজনক কাৰ্য্য লক্ষিত হয়।

কিন্তু সেইবোৰ যন্ত্ৰণাৰ লক্ষণ নহৈ অন্তৰাত্মাৰ অতিশয় আনন্দজনক

নহয় যে তাক কোনে কব পাৰে। সকলোৱে জানে যে অত্যন্ত সুখৰ সময়ো উল্লেখ্য লক্ষণ সকল উদ্ভৱ হয়। অতিশয় সুখ হলেও মানুহৰ চকুৰ পানী ওলায় আৰু অনেক মৃত্যুকৰ মুখত হাঁহিব ভাৱ লক্ষিত হয়। এইবোৰ দ্বাৰাই ভাবা উচিত যে, মৰণ তুল্য সুখ কোনোতে নাই। সকলোৱে দেখিছে, এড়ি মুগাৰ পোকে প্ৰথমতে তাৰ বাহৰ ভিতৰত বন্ধন অৱস্থাত থাকে, পিছে আনকপ ধৰি বাহৰ পৰা ওলাই অৰ্থাৎ চিত্ৰ বিচিত্ৰ সুন্দৰ চকৰি ৰূপ ধৰি, আনন্দ মনে আকাশত উৰি ফুৰে। তেতিয়া তাৰ কিমান আনন্দ জীৱনত প্ৰস্ফুটিত হয়। সেই দৰে ফুল গছে ফুল নধৰা সময়ত কথমপি ডাল-পাতলৈ জীৰ্ণ শীৰ্ণ অৱস্থায় থাকে, পিছে যেতিয়া ফুল ধৰে, তেতিয়া জৰ্জৰ কৰি কি সুন্দৰ অৱস্থা ধাৰণ কৰে। কৃষ্ণপক্ষৰ একাদশ নিশা শেষ হৈ যেতিয়া সেই নিশায় শুক্লপক্ষত পোহৰ পৰে আৰু নিশা অন্তে যেতিয়া প্ৰভাত হৈ সূৰ্য্য উদয় হয়, তেতিয়া জগত খন কেনে সৌন্দৰ্য্যময় হৈ পৰে। মৃত্যুও আমালোকৰ পক্ষে সেইৰূপ দুঃখ গুছি সুখৰ অৱস্থান্তৰ মাত্ৰ। অৰ্থাৎ নতুন আৰু উন্নত জীৱনৰ প্ৰৱেশ দ্বাৰ ভিন্ন আন একো নহয়। ই ঈশ্বৰ দত্ত সুখৰ ব্যৱস্থা।

উক্ত লিখিত যন্ত্ৰণাৰ লক্ষণ আভ্যন্তৰীণ যন্ত্ৰণা কেতিয়াও নহয়। মৃত্যু সময়ে সমস্ত জীৱনী বা আধ্যাত্মিক শক্তি দেহৰ নিম্ন ভাগৰ পৰা মস্তিষ্ক লৈ আকৃষ্ট হয় বুলিয়েই সেই সকল লক্ষণ প্ৰকাশ পায়। অতএৱ জন্ম-মৃত্যু ভাবি মানুহে ভয় কৰাৰ কোনো কাৰণ নাই। যেতিয়া জীৱাত্মা স্থলদেহ এৰি সূক্ষ্মত প্ৰৱেশ কৰিব, তেতিয়াই অনন্ত ৰাজ্যৰ অনন্ত প্ৰকাশ, অনন্ত জ্ঞান, অনন্ত সৌন্দৰ্য্য তাৰ চকুত প বিবহি আৰু পৰে।